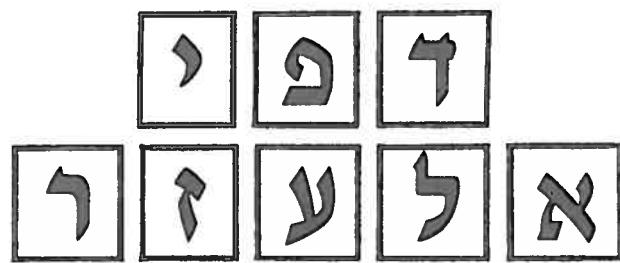

ימי עיון לזכר דוד אלעזר ז"ל

הוצאות ודיונים
ביום-עיון שנערך באוניברסיטת תל-אביב
ביום כ"ה באייר תשמ"ז * 3 ביוני 1986

הנושא :

מצרים

הוצאת יד דוד אלעזר

רישום מאת חיים טופול

רב-אלוף דוד אלעזר (דרו)

©
כל הזכויות שמורות
ליד דוד אלעזר
ציטוט או שימוש בחומר זה מותר
ומותנה בציון המקור.
נסדר במסדרת פלאי. גבעתיים
נרפס בדפוס מחיאן הארץ, תל-אביב
Printed in Israel, 1986

נולד בשנת 1925 בסרייבו שביוגוסלביה. אביו שירת כפרטיזן ביוגוסלביה הכבושה, במלחמת העולם השנייה, ולחם נגד הגרמנים בחילו של טיטו. לאחר מכן שירת כרב-סרן בצבא היוגוסלבי הסדיר.

דדו עלה ארצה ב"עליית הנוער", התחנך וגדל בקיבוצים שער-העמקים, עמיר ועין-שמר.

בשנת 1946 התגייס לפלמ"ח והשתתף בפעולות שונות במאבק נגד הבריטים ובהגנה על היישוב היהודי.

במלחמת-העצמאות לקח חלק במבצע "נחשון" לפריצת הדרך לירושלים הנצורה. השתתף בקרב על מנזר סן-סימון בירושלים. עמד בראש פלוגת פלמ"ח שפרצה אל העיר העתיקה בירושלים. לחם בקרבות בפרוזדור ירושלים ובמבצע "חורב" בנגב ובקדמת סיני. סיים את מלחמת העצמאות כמפקד הגדוד הרביעי ("הפורצים") בחטיבת פלמ"ח-הראל.

לאחר המלחמה השתתף בקורס מפקדי גדודים. לאחר מכן הדריך באותו קורס והיה מדריך ראשי בבית-הספר למפקדי חטיבות. שימש כקצין אג"מ בפיקוד המרכז, כראש מחלקת תורת הלחימה במטה הכללי וכמפקד בית-הספר לחיל הרגלים.

במבצע "קדש" פיקד על חטיבת חיל רגלים שפעלה ברצועת-עזה. לאחר מכן הצטרף לגיסות השריון, ועשה בהם כמפקד חטיבה, כסגן מפקד גיסות השריון ובשנת 1961 כמפקד הגייסות. בשנים אלה היה פעיל בתקריות בגבול סוריה, גיבש את הארגון ואת תורת הקרב של השריון.

בסוף 1964 התמנה כאלוף פיקוד הצפון ושימש בתפקיד זה עד סוף 1969. בחמש שנים אלו פיקד על תקריות רבות בגבול הסורי וניצח על "המלחמה על המים". במלחמת ששת הימים פיקד על כיבוש השומרון ורמת הגולן. מסוף 1969 עד סוף 1971 שימש כראש אג"מ במטה הכללי. ב-1 בינואר 1972 מונה כרמטכ"ל התשיעי של צה"ל.

דברים לזכרו של דדו שנאמרו ביום השנה העשירי למותו

מפי אלוף (מיל') רחבעם זאבי

עשר שנים בלי דדו.

עשר שנים ובהן מלחמה ומאבקים, מהפך פוליטי, ממשלת אחדות לאומית, עליית יהודי אתיופיה, טרור בארץ ובחו"ל, משבר כלכלי ופיחותים, החלפת המטבע, התעצמות צבאית של הערבים, שלום קר עם מצרים, סכנת מלחמה עם סוריה, ספרים חדשים, שירים חדשים, הצגות תיאטרון, מבוכה, שמחות פרטיות, חגיגות ציבוריות, מאורעות בעולם.

עשר שנים בלי דדו וכל זה חלף עלינו; ודווקא איתך רצינו לשיח ולדון בכך. לשמוע את דעתך, את הערותיך החכמות, את הערכת המצב שלך – השקולה, הבוטחת, הרצינית והשובבית.

עשר שנים בלי דדו – ואנחנו איננו שוכחים אותך: אתה איתנו, דמותך ניבטת אלינו, צחוקך נשמע, חיוךך נראה, שירתך קולחת ושתיקתך רועמת. זוכרים אותך בגולן ובירושלים, זוכרים אותך בגבול לבנון ובתל-אביב, זוכרים אותך במחנות הצבא ובכנסי ותיקים. זוכרים אותך בגעגועים, כי אתה חסר לנו. זוכרים אותך בכעס על המשפח שעשו לך.

העם לא שכח אותך. זכרך הונצח על פני מפת הארץ כולה – מצפון עד נגב. מתיישבים ואבות עיר קראו את שמך על רחובות, מוסדות ומפעלים, כי אהבוך וראו בכך הזדהות עם מאבקך על העוול שעשו לך ולצה"ל.

ר' נחמן מברסלב אמר, שהאדם כמו קצל – כשמקלפים את כל קליפותיו, נשארת רק הדמעה. אתה, דדו, הותרת אותנו כמו בשדה בצלים גדול ונשארו עם הרבה דמעות.

אנחנו באים היום בפעם האחרונה בצוותא לפקוד את קברך. מעתה נבוא לכאן ביחידות.

דברים לזכרך יישא כבוד נשיא המדינה.

אדוני הנשיא!

היה רמטכ"ל צה"ל במלחמת יום-הכיפורים וניהל את המלחמה באופן מזהיר. חודשים אחדים לאחר שהסתיימה המלחמה בניצחון, ולאחר שחתם על הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים, נאלץ להתפטר מתפקיד הרמטכ"ל, עקב מסקנותיה של "ועדת אגרנט" – בהרגישו שנעשה לו עוול חמור.

כאזרח שימש כשנתיים בתפקיד יו"ר מועצת המנהלים של חברת הספנות הלאומית "צים".

את ביקורתו על העוול שנעשה לו נשא בתוכו וכמעט לא נתן לכך ביטוי חיצוני, עד שכרע ונפל בהתקף-לב ביום ט"ו בניסן תשל"ו (15 באפריל 1976). המוני בית ישראל, מכל חלקי הארץ ומכל שדרות העם, רחשו לו אהבה וכבוד רב, והיו שותפים להרגשת העוול המחריר שנעשה לו. מפעלים רבים להנצחת זכרו פרושים על פני מפת המדינה מהגליל עד לנגב.

השאיר אשה, בת ושני בנים.

ר"ז

דברים מפי נשיא המדינה, חיים הרצוג

בספרו הביוגרפי החשוב של חנוך ברטוב – "דדו" – יש תמונה אחת קורעת לב, בלתי-נשכחת: תמונת הילד הקטן, דוד אלעזר, ההולך אחר ארונה של אמו האהובה שמתה עליו פתאום, והוא ממרר בבכי ואין לו ניחומים...

דומה, כי נפש האומה כולה הלכה כך, הלומה וכואבת, אחר ארונו של דדו לפני עשר שנים כאשר נסתלק לפתע. עם שלם ליווה את מצביאו האהוב, ולא ידע את נפשו מצער. זעקת לבו אמרה: "זה לא הוגן, זה לא הוגן". גם בחלוף עשור, ועוד לשנים רבות, זכרו של דדו הוא פצע שלא הגליר. נקודה רגישה וכואבת בתודעת האומה, במצפונה.

מן הקהילה היהודית האצילה, צאצאי גירוש ספרד, בסארייבו עיר הולדתו, דרך קן "השומר הצעיר" בזאגרב, הוליכתו דרכו החלוצית לארץ ישראל, הצעידתו על נתיב המגשימים והלוחמים, נושאי לפיד התקומה, מגניה וגיבוריה של המדינה הנולדת, שחירפו נפשם למענה והקדישו לה את נעוריהם ואת מיטב שנותיהם.

בשדות הקרב העקובים מדם של מלחמת העצמאות – במערכה הכבדה, הנואשת והמכרעת על גורלה של ירושלים – שם היה דדו. עם לוחמי הפלמ"ח והפורצים, מפקד וחבר, אהוב ונערץ. קולוניה והקסטל, הראדר וסן-סימון, הר ציון ושערי העיר העתיקה – קרבות, שאליהם יצאו מעטים ומהם שבו מעטים מאד. נערים, שעשו גופם ונפשם ל"מגשימים", שעליו ניתנה מדינת היהודים.

דדו היה ממעצבי תורת הלחימה של צבא ההגנה לישראל. ממכוני גיסות השריון עד להיותם חוד החנית ואגרוף המחץ של זרועות היבשה בצה"ל. הוא ניצב בראש פיקוד הצפון בעת המערכה החיונית על המים, הוא פיקד על קרבות הניצחון בשומרון ובגולן במלחמת ששת-הימים. גם במלחמה-שלאחר-המלחמה היה דדו עם יושבי הצפון וחישל את עמידתם נוכח האיום של חיים בצל טרור והפגזות.

כראש המטה הכללי הוסיף דדו לבנות ולגבש את עצמתו של צה"ל ולהכינו למלחמה. כל אותה העת לא חדלה המערכה הנמשכת נגד הטרור.

ואז פרצה לפתע מלחמת יום הכיפורים...

המלחמה הנוראה ההיא חשפה ליקויים רבים במדינת ישראל: רהב ושאננות, גבהות-רוח וביטחון מופרז. הדרג המדיני לא השכיל למנוע את המלחמה והדרג הצבאי לא חזה אותה נכונה. אין להתעלם מכך. אולם במבחן המלחמה ההיא עמד צה"ל לא רק בגבורה עילאית כי אם אף, בסופו של דבר, בשיא תפארתו וניצחונו. התנאים, שבהם פתח האויב במלחמה, היו מבחינתו תנאים אידיאליים, תנאים של הפתעה אסטרטגית מלאה. הקרבנות היו קשים ויקרים, אולם בתוך ימים אחדים נהפכה הקערה על פיה, וצה"ל ניצב בעומק מצרים ובמבואות דמשק. במבחן העליון של כל מצביא, מבחן המלחמה, עמד דדו בהצלחה, שאין למעלה ממנה. בכל מלחמה נחשפים גם ליקויים ומכשלות, אך מה שקובע על-פי כל אמת-מידה לאומית והיסטורית, הרי זה אחריתה של המלחמה ולא ראשיתה. דדו השכיל להנהיג את חילות ישראל משפל התנאים של ראשית המלחמה אל פסגת הניצחון שבסיומה. הוא היה אדריכלה של המלחמה, שהביאה לישראל את ניצחונה הגדול ביותר, והוא היה גם קרבנה האחרון של המלחמה, אשר נחרטה, לדאבונו, בתודעת העם באורח בלתי-שקול. טראומת הפתיחה העיבה והעלימה את גודל הסיום.

בפקודת יום לרגל תחילת כהונתו כרמטכ"ל, אמר דדו לחיילי צה"ל: "נזכור, כי כוחו של צה"ל אינו רק בנשקו, אלא גם בטוהר נשקו, בערכיו המוסריים וברוח ישראל. נזכור, כי כוחנו בא לא משנאת אויב, אלא מאהבת המולדת. יחד נקדיש את כל אשר לנו כדי שצה"ל יוסיף להיות מגן לישראל בדרכה לשלום".

דדו לא ידע, כי דבריו היו גם דברי נבואה. סיומה של מלחמת יום-הכיפורים, היה גם הפתח לשלום. זו היתה הוכחה ניצחת לאויבינו, כי לא יכריעונו לעולם, וכי גם בהיפתח המלחמה בתנאים הגרועים ביותר, תהיה ידנו על העליונה, בזכות לוחמי צה"ל ומפקדיו. בזכות רוח העם. השיחות, שניהל דדו עם הגנרל גמסי בקילומטר ה-101, היו המבוא שהוביל מאוחר יותר להסדרי הביניים ולחתימת חוזה השלום בין ישראל ומצרים. מאז ועד עצם היום הזה לא נפל עוד חייל אחד בגבול ישראל-מצרים. דדו לא זכה לראות את פרי המבורך של הניצחון, מציאות כפוית טובה נטלה ממנו את חייו בטרם עת.

דדו ז"ל הצטייר בעיני תמיד, כמי שמונחה על-ידי תחושה עמוקה של אחריות לאומית המאפילה על כל שיקול אישי או אחר. אך אירוניה מרה של הגורל היא שדווקא על כך, על עקרון האחריות הלאומית, הוא לקה ונפל.

יום העיון השנתי שנערך באוניברסיטת תל-אביב
מטעם
יד דוד אלעזר
עם
המרכז למחקרים אסטרטגיים – אוניברסיטת תל-אביב

הנושא :

מצרים

התוכן :

מושב ראשון

דברים לזכר דוד	אלוף (מיל') רחבעם זאבי	15
הבוקר שלפני מלחמת יום הכיפורים: הערות והארות	תא"ל (מיל') אבנר שלו	16
הגיאוגרפיה של מצרים	פרופ' משה ברוור	26
מאפייניה של המדינה המצרית	פרופ' שמעון שמיר	36

מושב שני

מורשת הנשיא סאדאת	ד"ר אהוד טולידאנו	45
הצבא המצרי	תא"ל (מיל') אהרון לברן	51
האסלאם במצרים	סא"ל משה	57

מושב שלישי

מצרים והמעצמות	ד"ר עמי איילון	68
המשק המצרי: על פרשת דרכים	פרופ' גר גילבר	75
מצרים בעולם הערבי	פרופ' אמנון כהן	87

מושב רביעי

יחסי ישראל - מצרים: לאן? מבט מצרי	יצחק אורון	100
יחסי ישראל - מצרים: לאן? מבט ישראלי	שר הביטחון, יצחק רבין	106

אכן, דודו שילם מחיר כבד. בחושבי על-אודותיו, אינני יכול שלא להרהר בכמה וכמה אמות-מידה עקרוניות של חיינו הציבוריים בעבר כבהווה – האמנם נכון הדבר, כי כולם שווים לפני החוק הלכה למעשה, או שמא יש המשלמים מחיר כבד יחסית לאחרים? האמנם בכל מקרה ומקרה מקפידים אנו על אותו יסוד מוסד בהלכה היהודית, לפיו לכל אדם, ככל שסרח, מותרים פתח וזכות להתגוננות, לכפרה ולשיקום שמו ודמותו? האם חרב הביקורת הציבורית שלנו איננה חוטאת לפרקים בכך, שהיא עוברת לסדר היום על מטען של זכויות לאומיות ותרומה לאושיות המדינה וכמו מוחקת אותם במחי היד הגוזרת ופוסלת? האם אין אנו לוקים לעתים בפסילה מלאה של אדם ושוכחים את דברי רבי חנניה בן גמליאל שאמר על הפסוק "ונקלה אחיך לעיניך" – "משלקה הרי הוא כאחיק"? איני יודע, אם יש תשובה חותכת וחד-משמעית לשאלות נוקבות אלה אך ראוי שיהיו תמיד לנגד עינינו. הרגשתי היא, כי כמו בטרגרדיה יוונית דודו ז"ל התהלך בתחושה של מי שנפסל לכל ימי חייו על מה שנחשב לו כמפעל חייו, וסופו ששילם על כך בחייו.

גולדה אמרה פעם על דודו משפט יפה: "יש אנשים שהאור נדלק בלב כאשר רואים אותם. הוא היה בין אלה..."

אכן, דודו לא היה רק מצביא מעולה, מפקד קשוח, איש צבא לכל דבר. בראש וראשונה הוא היה אדם. איש יפה. פניו מפיקים נהרה, נינוחות וחיוך טוב. הוא היה רע נפלא, קורן קסם אישי בלתי מצוי. בן יקר לעמו, כה אהוב עד שנמצא ראוי להיות קורבן נוסף של יום הכיפורים.

אנחנו ניצבים לפני חלקת הקבר עצובים ונושאי מועקה שאין לה פורקן, בתחושה של חוב כבד שלא ייפרע לעולם, באהבה, בכבוד ובהוקרה. וידנו מושטת ומאמצת את תלמה ואת המשפחה.

כל עוד חיים אנחנו – אחיו לנשק, פקודיו וחבריו – לא נוכל לשכוח את דודו. וההיסטוריה, הרושמת מעשים גדולים ואנשים שחרצו גורלות, היא תשפוט לחסד את דוד אלעזר ותרשום אותו בין פרקיה באותיות זהב.

מושב ראשון

יו"ר – אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

בוקר טוב. אנחנו מקיימים היום את יום העיון התשיעי לזכרו של רב־אלוף דוד אלעזר (דרדו) ז"ל, במסגרת משותפת של אוניברסיטת תל־אביב – המרכז למחקרים אסטרטגיים ושל יד דוד אלעזר. נושא יום העיון הוא מצרים, ויקוימו ארבעה מושבים.

דרדו, הרמטכ"ל התשיעי של צה"ל, הסתלק מאיתנו לפני עשר שנים. ועדת חקירה משפטית בראשות השופט אגרנט הטילה עליו את מלוא האחריות למחוללי מלחמת יום הכיפורים. הוועדה התעלמה מחובותיו של הדרג המדיני ומזכויותיו של דרדו בהנהגת המלחמה ובפיקוד עליה.

נכנסנו למלחמת יום הכיפורים במצב פתיחה קשה, שנבע מההפתעה ומאייגוס המילואים, אך סיימנו בניצחון צבאי בשתי החזיתות. דמשק היתה בטווח התותחים של צה"ל, והעוצבות היו במרחק של 100 ק"מ מקאהיר. שתי הבירות הערביות של הצבאות שתקפו אותנו היו בסכנה ובהישג יד של כוחותינו. את צה"ל הנהיג במלחמה הזאת דרדו. כל אלה שהיו במחיצתו, פקודיו ואחרים, ראו כיצד הוא התנהג בקור רוח, בתעוזה, בשיקול דעת, באחריות ובאומץ לב. אולם ועדת אגרנט פסקה מה שפסקה, ועם ישראל לא קיבל ולא אימץ את מסקנותיה של הוועדה הנכבדה הזאת. כנראה, שהעם הזה ניחן בחוש צדק בריא אשר נוצר במהלך דברי־הימים שלנו. העם לא קיבל את האבחנה האומללה באחריות בין הדרג הצבאי ובין הדרג המדיני.

העם אהב וממשיך לאהוב ולהעריך את דרדו. רק לפני מספר שבועות נחנך בית־ספר בבת־ים, הנושא את שמו של דרדו. לו ראיתם את האהבה, החיבה וההערצה שהפגינו אבות העיר, מנהלת בית־הספר, המורים, ואפילו הילדים שלא ידעו את דרדו מקרוב.

דרדו נשרף באש מסקנותיה של ועדת אגרנט. במשך חודשים רבים הוא חי במועקה על העוול הנורא שנעשה לו. הוא לא הראה זאת כלפי חוץ, כלפי הסובבים אותו, עד שלבו נדם.

עשר השנים שחלפו מאז לא השכיחו מלבנו את זכרו של המפקד ושל החבר. לאחרונה נשמעו המיות קול שונות, דברי רכילות ושמועות המעוותים את חלקו של דרדו במלחמת יום הכיפורים. לפיכך, החלטנו לכלול במושב הראשון היום את הרצאתו של תת־אלוף (מיל') אבנר שלו, מי שהיה ראש לשכתו של דרדו, לפני המלחמה, במהלך המלחמה ואחריה. הרצאתו של אבנר היא על הבוקר שלפני מלחמת יום הכיפורים – הערות והארות.

תא"ל (מיל') אבנר שלו:

הבוקר שלפני יום הכיפורים: הערות והארות

הבוקר של שבת יום הכיפורים, עד שפרצה המלחמה, היה בוקר דרמטי, חשוב. אין ספק, שמערכת ההחלטות וההכנות היתה משמעותית, תוך מרדף אחרי זמן אבוד. הדעה הכללית היתה, שכבר באותו בוקר אנחנו נמצאים במצב של הפתעה, שתגרום לנו נזקים חמורים.

קצת לאחר השעה ארבע לפנות בוקר העיר אותי צלצול טלפון, שבא מתא"ל ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראש-הממשלה. הוא מסר לי ידיעה, שמדברת על התראה, כלומר על מלחמה העומדת לפרוץ בשעה שש במוצאי שבת. הערתי מיד את הרמטכ"ל דדו בביתו ומסרתי לו את הידיעה כלשונו. תגובתו המיידית היתה: "זאת מלחמה. נגמרו הלבטים".

מרגע זה ואילך פעל דדו מתוך הנחה, שעומדת לפרוץ מלחמה; תמה ההתלבטות המודיעינית בנושא זה, ומבחינתו, יש לעשות הכל כאילו הולכים לקראת מלחמה. לדעתי, הלך מחשבה זה קבע את המהלכים בכל אותו בוקר. בתום השיחה הורה לי דדו לאסוף את המטה, האלופים ומפקדי הזרועות, ולזמן אותם בהקדם לפגישה אצלו. דדו קיבל שיחת טלפון מראש אמ"ן דאז, האלוף אלי זעירא, שמסר לו אותה ידיעה.

מיד לאחר מכן התעוררו השאלות המרכזיות בדבר העומד לפנינו בבוקר יום הכיפורים:

★ השאלה הראשונה — גיוס כוחות המילואים בהקדם האפשרי. כפי שכולם יודעים וזוכרים, ביום שישי כשהמטה התפזר, ניתנה הוראה למצב "כוננות גימל", שהוא מצב כוננות עליון של הצבא הסדיר בלבד. בהכרזת מצב כוננות זה התפזרו האנשים, מי יותר מוקדם, מי יותר מאוחר, לקראת ערב יום הכיפורים.

★ השאלה השנייה — האם קיימת אפשרות להנחית מכה מקדימה? מאז ומתמיד שאף צה"ל להימצא במצב, שהוא פותח במכה הראשונה. היתה גם תקופה של תפיסה מרחיקה לכת יותר בתורת הביטחון והיא של מלחמת מנע. כלומר, כאשר נראה שמלחמה היא בלתי נמנעת, יש לנו זכות פוליטית, מוסרית, עניינית, לפתוח במלחמה על-ידי הנחתת מכה מקדימה.

מעבר לשתי השאלות המרכזיות האלו, עומדות שאלות נוספות של פריסת הכוחות בחזיתות והתוויה של תסריט המלחמה עם אלופי הפיקודים והמטה וכן שאלת הטיפול באוכלוסייה האזרחית: האם לפנות ילדים מיישובים באזור רמת הגולן.

מתוך כל השאלות האלה, בחרתי לעסוק בהרצאתי בשאלה המרכזית בדבר המכה המקדימה, וזאת בעיקר משום שזו השאלה הסבוכה והמורכבת ביותר, והיא דורשת עיון, ליבון והפקת לקחים. בשאלות האחרות, גם אם נעשו שגיאות, אפשר לנתח בבהירות מדוע הן נעשו, מה חשבו החושבים כאשר המליצו או עשו פעולה בשלב מסוים, ואיך ניתן לתקן זאת. לעומת זה, השאלה של מכה מקדימה פתוחה עד עצם היום הזה, וראוי לעיין בה. לא אכחד, שאחד הדברים הנוספים, אשר דרבנו אותי לעסוק בעניין הזה, היה ידיעה שקראתי בעיתון "מעריב" מיום 15 בנובמבר 1985. בכותרת הידיעה נכתב, שהממשלה לא תכננה מכת מנע בבוקר יום הכיפורים; תת-הכותרת היתה: "מיתוס במקום עובדות". מסתבר, שאחד מאלופי צה"ל טען ביום עיון כלשהו, כי פותח מיתוס, שלפיו הציע הדרג הצבאי לדרג המדיני מכת מנע או מכה מקדימה. בהמשך נכתב, כי הדרג הצבאי לא הציע ב-6 באוקטובר מכה צבאית נגד מצרים וסוריה, והדרג המדיני לא מנע אותה. העיתונאי מסיים את הכתבה בציינו, שהקהל היה מופתע מאד למשמע דברי אלוף צה"ל זה.

אם כך, איך אמנם התנהלו הדברים באותו בוקר?

לאחר שסיים דדו את שיחת הטלפון עם האלוף אלי זעירא, הוא התקשר לאלוף בני פלד, מפקד חיל האוויר. השעה היתה קצת אחרי ארבע וחצי בבוקר. דדו מסר לו את הידיעה, ושאל אותו מתי חיל האוויר יכול להיות מוכן לתקוף התקפה מקדימה.

אלוף בני פלד השיב, שהדבר מותנה במועד, שבו יקבל את הפקודה. דדו ענה, שהפקודה ניתנת בו ברגע. ואז עלתה השאלה, איזו התקפה להכין, שהרי לצה"ל יש תכנונים אופרטיביים מראש, מה שנקרא "תכנוני מגירה", מגוונים ושונים. עמדה כאן שאלה שדרשה הכרעה: מצרים או סוריה? נושא זה העסיק את דדו במשך כל המלחמה, לצד הרצון להיחלץ ממלחמה בריזמנית בשתי החזיתות. מאחר שהמלחמה עמדה להיפתח בשתי חזיתות במקביל, היה צורך להחליט באיזו חזית לתקוף תחילה.

בו ברגע הכריע דדו לטובת התקפה מקדימה נגד סוריה. להכרעה זו היו כמה הנמקות:

- א. סוריה מסוכנת יותר. הכוחות שלה קרובים יותר למרכז הארץ ולמיישובים שלנו.
- ב. לסוריה כוח צבאי קטן יותר. נראה היה באותו זמן, כי אפשר להגיע למצב שבו תוצא סוריה מהמשחק באופן מלא או חלקי. "תוצא מהמשחק" — מכיוון שלא דובר אז על הכרעה, אלא על הגעה למצב של הישגים שלנו בהפסקת אש.

עוד לפני פרוץ המלחמה פיתח דדו בהדרגה תיוה של מכה מקדימה נגד סוריה. באותה תקופה הצביע דדו על כך, שכל התכנונים הולכים ומראים, כי החשיבה הבסיסית הערבית מדברת על מלחמה מצרית-סורית מתואמת, שתיפתח בריזמנית נגד ישראל. הבעיה, שניצבה מול עיניו של דדו, היתה איך למנוע זאת. בשיחות לא מעטות שהתקיימו בינינו דדו, שאחת האפשרויות היא לנסות ולנצל הדרדרות ביחסים בינינו לבין הסורים לכדי הסלמה צבאית בין שתי המדינות, לנצל שגיאות שהסורים יעשו ולהביא לכך שישראל תפתח ראשונה במלחמת מנע כנגד הסורים. כך יצאו הסורים ראשונים מהמשחק ולא ייווצר מצב מסוכן של התקפה מתואמת בריזמנית נגדנו.

הפורום החל לבחון דווקא את נושא הטיפול באוכלוסייה האזרחית דהיינו, פינוי ילדים מרמת הגולן. דדו אמר, כי בדיון מוקדם העלו את האפשרות לפנות את הילדים, ומשה דיין קיבל זאת, אחרי־כן נפנו לדון בגיוס כוחות המילואים ומכת מנע.

שר הביטחון (כנראה בהמשכה של שיחה קודמת) אמר, כי ייתכן שהיה מקום לפתוח במכת מנע, אך בתנאים הקיימים — עם הידיעות שישנן בשלב זה בידינו ובמצב הפוליטי שאנו נמצאים בו — איננו יכולים לעשות מה שעשינו ב־1967. שר הביטחון המשיך ופיתח את המחשבה, לפיה אם יקדימו המצרים ויפתחו באש לפני הסורים, והסורים לא יפתחו באש אחריהם, הרי לדעתו יהיה אפשרי מבחינה פוליטית ומוצדק מבחינתנו לפתוח במכה מקדימה נגד סוריה. אולם זאת רק במקרה של השתלשלות עניינים כזו; בנסיבות אחרות אין לזה הצדקה. משפטיו העיקריים של שר הביטחון כפי שרשמתים מפיו היו: "האם להקדים רק על יסוד אינפורמציה? ללכת ולתקוף קשה. הרוסים עזבו וכו'... קשה לתקוף. אם ממש בטוחים שזה מתחיל, מניח במצרים, רוצה לעלות על סוריה, גם באם הם עוד לא ירו. זכות פוליטית לעלות על סוריה אם התחיל במצרים, לא מוציא מכלל אפשרות לפתוח חמש דקות קודם, זה לגיטימי."

לאחר משפטי הפתיחה של שר הביטחון עבר דדו להצגת עניין מכת המנע, או המכה המקדימה. דדו הציג את קו המחשבה שלו, שלפיו מכה מקדימה יכולה להעניק לישראל יתרון: "אנחנו מסוגלים להנחית מכה מונעת על שדות תעופה במצרים ובסוריה ויכולים להתלבש רק על סוריה — חיל האוויר והטילים...". משה דיין השיב כי "מהלומה מונעת — אינה באה בחשבון", והוסיף: "אפילו אם נזכה בגן עדן..."

בין הרמטכ"ל דדו לבין שר הביטחון דיין, שהיה מאוד שנון וזריז מחשבה ולא מעט עוקצני, היו כמו התגוששויות בין שני אתלטים זריזים, המגששים, נוגעים, מרפים ושוב חוזרים. נלמד עוד על הברלי ההשקפה ביניהם מסוגייה אחרת, חשוכה ומעניינת, שגם לה עוד נידרש בהמשך — גיוס כוחות המילואים באותו בוקר. כבר פורסם במקורות רבים שהתנהל ויכוח ממושך, מעין מיקוח, בין הרמטכ"ל לשר הביטחון.

ההבדל המכריע, לדעתי, הוא בנקודת המוצא של שני אישים אלה בראיית הדברים באותו רגע. מחד גיסא החליט דדו בעצם ל"סגור" את עצמו מפני הערכת המצב והידיעות הנוספות שיש בהן ספק, אלא אם כן תהיה להן משמעות מכרעת, שונה, הסותרת את מה שהוא ידע לפני כן. הוא היה "נעול" על מלחמה, וכך פעל כל אותו בוקר.

ראש אמ"ן, אלוף אלי זעירא, המשיך להאמין, ואף ביטא זאת, שאין כל ביטחון שהמלחמה אכן תפרוץ. לדעתי, הוא סבר כך עד רגע פתיחת האש, ויש לכך סימוכין. ראש אמ"ן הוסיף מידע על מה שהתחולל באותו בוקר, ומסר ידיעות שהגיעו, וביניהן גם ידיעה שהגיעה ביום ששי, שלגביה אמר דדו, כי חבל שלא נמסרה ביום ששי אלא רק בשבת, אולי היה משתנה מהלך הדברים. ראש אמ"ן העריך כי סאדאת טרם נתן כנראה פקודה לפתוח במלחמה.

נחזור לבוקר יום הכיפורים. בלי הערכת מצב ארוכה, הנחה דדו את מפקד חיל האוויר, בני פלד, לתקוף יעדים בסוריה. על־פי סדר העדיפויות, שהציג הרמטכ"ל לפני אלוף פלד, צריך היה קודם לתקוף את מערך הטילים, אחר כך את שדות התעופה, ויותר מאוחר — אם יתאפשר — יש לתקוף רק מטרות בקו. זאת כדי להשיג עליונות על פני חיל האוויר הסורי. גם בכך לא היה חידוש. לפי התפיסה של צה"ל, על מנת שחיל האוויר יגיע לידי מיצוי כוחו, הכוננות הגבוהה שלו וגמישותו, יש לאפשר לו זמן חופשי בשלב הראשון של פתיחת המלחמה, ואין לשעבד אותו עם פתיחת המלחמה לסיוע אוויר־רקקע. יש להניח לו לעשות את המלחמה שלו, לפתוח בפניו את כל האפשרויות, ואז בשיאו הוא יביא תועלת לכוחות היבשה.

בשעה חמש ועשרה לפנות בוקר, לפי הרישומים שלי, הגיע הרמטכ"ל למטה. אני הגעתי כמה דקות אחריו, כי עסקתי בזימונם של אנשים רבים באמצעות הטלפון. מיד אחרי־כך הגיע סגן הרמטכ"ל וראש אג"ם, אלוף ישראל טל. בשיחה שהתקיימה העלה הרמטכ"ל שלושה נושאים:

א. גיוס כוחות המילואים.

ב. מכה מונעת, או מכה מקדימה.

ג. טיפול באוכלוסייה האזרחית.

אתמקד בנקודה השנייה, תוך הבאת הדברים שנאמרו כפי שהם מופיעים ברשימות ביומן ראש לשכת הרמטכ"ל. דדו סיפר לאלוף טל על שיחתו עם אלוף פלד: "חיל האוויר יתכונן לתקוף היום בסוריה את הטילים, את חיל האוויר והקו, וזאת לא לפני 12:00 ולא אחרי 15:00". בתגובה לדברים האלה רשמתי רק הערה אחת שאמר אלוף טל לרמטכ"ל: "הדילמה היא בין ללכת פתוח על מלחמה או שננסה למנוע". דדו אמר: "אם הגיעו לזה שהם רוצים לתקוף ושאנו יודעים רק 12 שעות או... ואיך זיל גמור. השאלה שהעלה טליק הינה בשלב זה כמעט שאלה ריטורית, ואין מה לעסוק בה בשלב זה, בני קיבל את הפקודה והוא נמצא בהכנה".

באותו זמן נכנס בני פלד לתדר והדיון התפתח הלאה. בשלב זה, זאת הפעם השנייה באותו בוקר, נדרש דדו לדבר על מכה מקדימה. עברנו לפגישה עם ראשי האגפים, שהתכנסו וקיבלו את הידיעות המתריאות ותדרוך על הבעיות המרכזיות שעומדות לפני המטה באותו בוקר. את התדרוך לפורום, פתח דדו בהצגת שאלה רטורית: תקיפת חיל האוויר כמכה מונעת — האם על סוריה או על מצרים. דדו לא רצה לקיים דיון בעניין זה, כי הוא כבר קיבל החלטה. הוא המשיך לספר לפורום על הנחיותיו את אלוף פלד. ושוב על־פי הרישום ביומני הוא מסכם סוגייה זו: "חיל האוויר יתכונן לתקוף היום את סוריה — הטילים, חיל האוויר והקו. מפקד חיל האוויר יודיע מתי הוא יכול להיות מוכן, לא לפני 12:00 ולא אחרי 16:00. קאָאָרְדִינַטִּים מילואים נחוץ לחיל האוויר — כל הטייסים, הנ"מ, השליטה והבקרה". הדיון נמשך ועסק בנושאים נוספים.

לאחר מכן עברו לדיון, שהתקיים אצל שר הביטחון, משה דיין, בשעה 5:50 בבוקר. בחדרו של שר הביטחון נמצא כבר המטה, שבדרך־כלל היה נוהג להשתתף בדיונים כאלו: מנכ"ל משרד הביטחון — יצחק עירוני, האלוף שלמה גזית, עוזר שר הביטחון — רב־אלוף (מיל') צבי צור והנוכחים הקבועים.

הכנה כזו, וללא הכנה כזו נראה באותו מעמד, שאין על מה לדבר.

באחד הדיונים הראשונים לסיכום והפקת לקחים ראשונים על המלחמה, שהתקיים באילת-השחר, אמר שר הביטחון: "רק היום, בדיעבד, אני יודע איזה כוכב משקל היה לשאלה האמריקנית. אינכם יכולים להעריך מה זה להיות תלויים רק במקור אחד לאספקת נשק. גם מדינות לא מקובלות מסוגלות לקנות נשק בכל מקום בעולם. אנחנו יכולים לקנות נשק רק אצל האמריקנים".

כאשר דרדו המשיך בנושא הוסיף דיין נימוק נוסף: "הערכתי, שגולדה לא תיתן לפתוח, אלא אם נדע דבר מסמך שער או שתהיה להם פליטה מוקדמת, נגיד סקאד או משהו אחר...". לפי רישום ביומן של שלישי שר הביטחון: "יכול להיות שאם תהייה ידיעות נוראיות, נלך לגולדה והיא תאמר כן. לפי דעתי, היא תאמר לא, ואני לא אמליץ..."

אחר-כך עברו לדיון ארוך מאוד בנושא גיוס המילואים. לפני סיום הדיון סיכם דיין: "אז (אמרתי) מכה מונעת (מקדימה) — לא, אם מצרים תפתח וסוריה תשתהה, אפשר לפתוח על סוריה". על פי הרישום ביומן שלישי שר הביטחון: "על מכה מונעת — התשובה לא, מכה מונעת על סוריה אפילו אם המצרים התחילו — התשובה כן..."

הפורום התפזר, והנושא עבר להמשך דיון אצל ראש הממשלה, גולדה מאיר. הרמטכ"ל חזר לחדרו ושם קיבל נתונים מעודכנים. מפקד חיל האוויר הודיע לדרדו שלפי התחזית המטאורולוגית העדכנית, יש עננות נמוכה וצפופה ברמת הגולן, ולכן, לדעתו, אי-אפשר לבצע את ההתקפה על מערך הטילים ברמת הגולן. הוא הציע לשנות את המשימה ולתקוף תשעה שדות תעופה בעומק שטח סוריה. הרמטכ"ל אישר לו את המשימה ולאחר שמפקד חיל האוויר מסר, שהיה מוכן בין 11:00 ל-12:00, הורה הרמטכ"ל להיות מוכנים ב-12:00. מפקד חיל האוויר העביר למפקדתו פקודה, בין 05:40 ל-06:00, לפיה חיל האוויר יבצע את ההכנות לקראת ההתקפה. הפקודה ירדה בתוך החיל לקראת ביצועה בפועל.

לאחר השלב הזה, נכנסנו לפגישה עם אנשי המטה, אלופי הפיקוד ומפקדי הזרועות. דרדו סיפר לפורום על ההצעה למכה מקדימה, ואמר, שאין לו אישור שר הביטחון בשלב הזה. הוא מסר שחיל האוויר ימשיך להתכונן למכה מקדימה, ועל בסיס ידיעות שתגיענה עד הצהריים ייתכן שהוא יעלה שוב בקשה לתקיפה מקדימה. אם זו תאושר, יהיה חיל האוויר בכוננות לתקיפה מיידית והיה אם המצרים או הסורים יקדימו בפתיחה באש. חיל האוויר יוכל לתקוף בין השעות 16:00 עד 17:00. דרדו ציין, שהוא ער למגבלה הפוליטית, אך לדעתו כשיוסר הספק שאמנם הולכת לפרוץ מלחמה, יהיה הדבר החשוב ביותר איך לנצח.

בשלב זה עברו לשיחה המפורסמת, שהתקיימה בשעה 8:00 בבוקר אצל ראש הממשלה, גולדה מאיר. בראש וראשונה עמדה שאלת הגיוס ועמה עלתה גם שאלת המכה המקדימה. בפתיחת הדיון אצל ראש הממשלה הציע משה דיין להתחיל מן הקל אל הכבד, כלומר ב"נושאים הקלים". אחריהם הוא העלה שני דברים שלדבריו הם "יותר רציניים": מכה מונעת וגיוס מילואים. הוא אמר לראש הממשלה,

אני מעריך, וזאת היתה תחושתו גם אז, ששר הביטחון התרשם באופן עמוק מהדברים שמסר ראש אמ"ן, גם בגלל כוכב המשקל שלהם וגם בגלל המעמד האישי שהיה לאלי זעירא אצל משה דיין. כתוצאה מכך שר הביטחון בהחלט לא היה באותו מצב הכרתי ונפשי כשל הרמטכ"ל, ואצלו קינן עדיין הספק. הפער הזה בין שתי הגישות, של דרדו ושל דיין, כיוון את הלך המחשבה. אינני בא לטעון, ואינני חושב שמישהו טען ברצינות, שמשה דיין היה מוכן לקחת על עצמו סיכון מיותר, או שהוא היה פזיז. אמנם הוא היה יודע כמי שמוכן להסתכן בהחלטה מבצעית כאשר יש סיכויים להצליח, אבל היה זהיר מאוד בנושאים המרכזיים וכבדי המשקל ולא לקח בהם סיכונים. אם הייתי צריך לערוך השוואה בין דרדו לדיין, הרי דיין נטה לקחת עודף ביטחון בנושאים מרכזיים מעבר למה שדרדו רצה לקחת, ואילו דרדו היה מוכן לקחת סיכונים יותר מדין בדברים לא מעטים.

אם באותו רגע שר הביטחון לא אמר לגייס את כל כוח המילואים, או לפחות את כל הכוח שהרמטכ"ל המליץ, הרי נבע הדבר מסיבה אחת — ההבדל בהערכת המצב המודיעיני לגבי הוודאות שתפרוץ מלחמה.

הוויכוח לגבי הגיוס באותו בוקר מחדד יותר את הצגת הפער בהערכות לגבי מידת הוודאות, שהמלחמה תפרוץ. הוויכוח בשאלת הגיוס התמקד בחשש מפני נזקים שייגרמו, אם יגויס כוח והמלחמה לא תפרוץ, והרי הנזקים הללו אינם כה חמורים והגיוס דרוש מאוד לביטחון. קל וחומר לגבי החלטה מוקדמת על פתיחה במלחמה על-ידי הנחתת מכה מקדימה מצדנו. משה דיין היה קצר, הוא לא היה מוכן לוויכוח בעניין הזה, ואמר חדת: "לא בא בחשבון".

גם לאחר הדיון בגיוס המילואים, חזר דרדו לדון במכה המקדימה וניסה לשכנע שיש בכך יתרונות ברורים. הוא לא היה צריך להסביר את היתרונות הצבאיים כי אלו היו מובנים מאליהם לנוכחים. הוא הדגיש, שהערכים שייגו הפתעה גדולה אם יתקפו באותו ערב. הוא אמר שכדאי לעשות את הדבר, והודיע בשלב זה של הדיון לשר הביטחון, שהוא כבר נתן הנחיה למפקד חיל האוויר להכין את הכוח לקראת ההתקפה הזו. "היום, בין השעות 14:00-16:00, חיל האוויר יהיה מוכן באם נחליט". כמוכן שכדי להוציא לפועל את ההכנות האלה היו זקוקים לאישור, ואפשר היה לעצור את המהלך הזה בכל רגע.

שר הביטחון נדרש לעניין זה הפעם השנייה, כשדרדו חזר ועורר את הנושא, והוא אמר: "לא בא בחשבון", אך הפעם הוא נימק. לדבריו, האמריקנים אינם חושבים שתהיה מלחמה. אם אין בידהם הידיעות האלה, ואם ישראל איננה מתואמת עם האמריקנים, היא אינה יכולה לפתוח במכה מקדימה. דרדו הציע להודיע על כך לאמריקנים: "אני מציע שנאמר לאמריקנים כל מה שאנו יודעים... אם הם יאמרו שזה נכון, באם תיווצר סיטואציה ותנאים שיכולים לתקוף ראשונים..." דיין השיב לו, שהאמריקנים לא יסכימו גם אם יהיה בידם המידע. לפי הכתוב ביומן: "לפי הערכת שר הביטחון, גם אם יהיו האמריקנים בטוחים במאה אחוזים, הם לא יתנו לנו אור ירוק לתקוף. הם יגידו, תנו להם לתקוף...". אין ספק, שהשאלה של תיאום והשגת הבנה עם האמריקנים היתה מכרעת לגבי ההחלטה על מכה מקדימה. שר הביטחון, כדבריו, העריך, שבמצב העניינים באותו בוקר, אין סיכוי להשגת

שהמטה מציע התקפה מונעת (מקדימה) אך לו עצמו נראה, שלמרות הפיתוי שיש בדבר אי-אפשר לנקוט בצעד זה בתנאים הנוכחיים: "...מכה מונעת, מניח שלא יכולים להרשות לעצמנו לעשות זאת הפעם... אם מצרים תתקוף נכה בסוריה..." הוא מביא גם את הנימוק: "...על סמך ידיעות שיש עתה לא נוכל להכות מכה מונעת, אפילו חמש דקות..." אני מבקש להדגיש את המילה הפעם כיוון שאחר כך השוו את המצב הקיים לזה של 1967. אז יכולנו לנקוט במכה מקדימה, הפעם — לא, עם כל המשמעות של הדבר. להשוואת המצבים יש משמעות עד עצם היום הזה. האם הפעם האחת לא הקשתה על הפעם האחרת? גולדה מאיר רק התייחסה לדברים התייחסות ראשונית. היא אמרה שהדבר נראה מאד מפתה. היא השתמשה במלה "מפתה", אבל הסתייגה והעבירה את הדיון בנושא להמשך השיחה.

מכאן עבר הדיון לנושא הצורך בגיוס מילואים, ששפך אור גם על עניין המכה המקדימה והבהיר את השוני בעמדות המוצא של הרמטכ"ל, הרואה במלחמה עובדה סופית, ושל שר הביטחון, שעדיין מקנן בו ספק. באותו דיון אמר דיין בין השאר: "...לו הייתי חושב שאין מנוס — הייתי מגייס הכול..." אך כאמור עדיין יש. דדו אומר: "...מוטב שיגידו שאנחנו פתחנו, וננצח. ממילא יגידו זאת..."

דדו חזר והעלה לפני גולדה מאיר את השאלה של מכה מונעת (מקדימה) ואמר, שהדבר הזה עשוי לחסוך חי אנשים רבים, ביועדו שלעניין היקף האבידות יש רגישות מיוחדת אצל ראש הממשלה. הוא העלה את הנימוק הזה ככוונה תחילה, שמא תיתפס לו ראש הממשלה: "...באשר למכה המונעת היא כמובן יתרון עצום, היא תחסוך הרבה חיים. אם ניכנס למלחמה שהשלב הראשון הוא בלימה — ויש לי בטחון שנעמוד בה — ואחר-כך תקיפה, זו תהיה מלחמה קשה (רצינית). היום ב-12:00 יכולים להשמיד חיל אוויר ועד 3 שעות את הטילים... אותי זה מאד מפתה מהבחינה האפקטיבית..." דדו, שהבין כי אי אפשר ללחוץ בשלב זה, אמר: "לא מוכרחים להחליט עכשיו בעניין זה, יש זמן של 4 שעות להידברות עם האמריקנים. אם הם מגיעים לאותן מסקנות, אולי האמריקנים יגידו... ואז יכול להיות שאנו יכולים לפתוח במכה המונעת..."

ישראל גלילי ביקש לבחון כמה זמן דרוש להתראה. דדו השיב: "אנו מוכנים ל-12:00 בין חיל האוויר וטילים". ראש אמ"ן העביר את הדיון שוב למסלול שונה, ואמר שעדיין אין אצל המצרים פקודה לצאת, והעלה את הרעיון שאולי עוד אפשר למנוע ולסכל את המלחמה על-ידי גיוס, פנייה לאמריקנים, אזהרה או אולי הדלפה. שוב, כל המנגנון אצל האויב עובד לקראת מלחמה, אך סאדאת לא נתן עדיין פקודה. שר הביטחון החזיר את הדיון לסדר: "קודם מילואים".

תוך כדי שיחה על הצורך בתיאום עם האמריקנים נתנה ראש הממשלה הוראה לתדרך את הציור בווינגטון, מרדכי שלו, ולהזמין אליה את השגריר האמריקני קיטינג, כדי להאיץ את העניין. אחר כך חזרו לחלק השני של הדיון על הגיוס. מתוך דיון מעניין זה, שהסתיים כידוע בהכרעה של גולדה לגיוס רחב, בניגוד לדעתו של שר הביטחון, בחרתי להביא מספר משפטים השופכים אור על העמדות של ספק מלחמה או מלחמה בטוחה. משה דיין אמר באחת ההנמקות: "האם אנחנו צריכים לעשות מצב רוח של מלחמה? גולדה מאיר אמרה לקראת סיכום: "אם באמת תהיה מלחמה, אנחנו צריכים להיות

במצב הטוב ביותר. מוטב שיכעסו עלינו". גולדה חזרה שוב בהערה למכה מונעת ואמרה: "לא נוכל להסביר זאת, אך גם כאן נראה בהמשך היום..."

דדו ראה שהוא עומד להפסיד את ההחלטה בעניין המכה המונעת ואמר לראש הממשלה: "לא צריך להחליט עכשיו. אולי נראה מה האמריקנים יגידו. אולי הם יגידו שהם קיבלו ידיעות והם בטוחים שהולכים על מלחמה. יש עוד ארבע שעות זמן". הוא סיפר לה שנתן הוראה לחיל-האוויר להתכונן. משה דיין סבר, שהאמריקנים — גם אם הם יקבלו ידיעות שעומדת לפרוץ מלחמה בביטחון מלא — הם לא יסכימו שאנחנו נפתח ראשונים, והם יחשבו שאנחנו נצטרך לעמוד קודם בבלימה. זה נשאר פתוח אצל גולדה, היא לא אישרה את העניין. אבל דדו אמר שזה המצב ואולי בתוך ארבע שעות משהו ישתנה, או שתגענה ידיעות מסמרות שער, או שהצד השני יעשה שגיאה.

אחרי הדיון אצל ראש הממשלה חזר דדו למטה. הוא ביקש הצגת תכניות חיל-האוויר עד 13:00 ולהודיע לחיל-האוויר, אם יש אישור למכה המקדימה. הוא ידע שבהעדר אישור כזה צריך יהיה להחליף לתצורה הגנתית לקראת מועד זה.

בסביבות השעה 10:00 התקיימה קבוצת דיון מבצעי (קד"מ) לעדכון המצב לפני הרמטכ"ל. באותו דיון סיפר הרמטכ"ל, כי נתן הוראה בבוקר למפקד חיל האוויר להכין התקפה על שדות התעופה. בהמשך הוא דיווח שאין סיכוי רב לכיצוע התקפה מקדימה של חיל האוויר. עד לאותו רגע לא ניתן אישור לכך.

בשעה 11:00 בא שר הביטחון לקד"מ. הנושא עלה שוב גם כאן. הרמטכ"ל אמר, בין השאר, שאם תהיה עילה או רשות, אפשר לפתוח במתקפה נגד חיל האוויר הסורי בערך ב-16:00. מפקד חיל האוויר אמר, שאם היו מחליטים על תקיפה בשעה 15:00 היה חיל האוויר הישראלי מצליח להשמיד את חיל האוויר הסורי הודות למזג האוויר הטוב. למחרת, לפי התחזית, צפוי היה מזג-אוויר רע.

בשעה 12:00 התקיים דיון ממשלה, ובו אמר שר הביטחון: "המטה הציע מלחמת מנע (הכוונה למכה מקדימה) ובתנאים הקיימים אנחנו לא יכולים לעשות את העניין הזה". כמו כן אמר באותו דיון בעניין מכה מקדימה: "...התכנית שלנו כזאת: שלב ראשון — ברור שהמטה היה רוצה שנעשה מלחמת מנע, התקפת מנע או מכת מנע. לפני שפותחים באש, לפתוח עליהם באש. אני אפילו לא הצעתי זאת לראש הממשלה, והמטה לא לחץ בעניין, וההנחה שלא נעשה זאת, כלומר: אם הם לא יפתחו באש ועד שלא יפתחו באש אז גם אנו רואים ויודעים שכל התכונה הזאת שהם מכינים לנו — לא נהיה אנו הראשונים הפותחים במלחמה". ובהמשך דבריו: "אבל מבחינת ייפוי כוח שרוצים אנו מהממשלה, זה אומר שאיננו פותחים במכת מנע אלא אם הממשלה תבקש לעשות זאת. אבל אם פותחים, אפילו באש קטנה, אז אנחנו פותחים".

מה בעצם מדובר שר הביטחון לחברי הממשלה בסגנונו המיוחד? הוא מודיע שהמטה הציע התקפה מקדימה (מנע). הוא לא אמר במפורש שהנושא נדון אצל ראש הממשלה (אבל אפשר היה להבין זאת), אלא רק הודיע שהוא לא המליץ על כך לראש הממשלה. הוא פירש את דבריו דדו ואמר "המטה לא

לחץ", והניח שישראל לא תפתח בהתקפה מקדימה. אולם הוא השאיר פתח לשרי הממשלה באומרו, שאם הם יגיעו למסקנה בדיון הקרוב שהדבר אכן דרוש, תהיה מכת מנע ("אם הממשלה תבקש לעשות זאת", לדבריו, וזאת כידוע הנחה בלתי סבירה, כאשר שר הביטחון וראש הממשלה אינם ממליצים על כך). הדיון התפתח ועבר לגיוס המילואים ולנושאים אחרים.

בסוף הדיון נשאלו שאלות. חלק מחברי הממשלה היו מוטרדים מדברי שר הביטחון, לפיהם ייתכן שיפתחו באש לפני הזמן. לכן הם אמרו, שאם מצרים תפתח במלחמה וסוריה לא תפתח — יש להביא לאישור הממשלה את הפתיחה המוקדמת באש נגד סוריה. בסוף נתקבלו החלטות: ישראל לא תפתח במלחמת מנע, ואם מצרים תפתח באש, וסוריה לא תפתח — אזי המטה, שר הביטחון וראש הממשלה, יביאו את הנושא מחדש לדיון ולאישור לפני הממשלה.

בכך כמעט הסתיים הטיפול במכה המקדימה. בשעה 12:00 הודיעו למפקד חיל האוויר, כי הממשלה לא אישרה סופית לבצע התקפה מקדימה, ואז עשתה מפקדת חיל האוויר הערכת מצב חדשה: לאור לוח הזמנים הנתון, כשהשעה היא קצת אחרי 12:00, חיל האוויר כבר לא יוכל לעמוד במצב של ההתקפה, ולאור זה הוא מבקש אישור מהרמטכ"ל לשנות את התצורה הפיזית שחיל האוויר ערוך בה, לבטל כוונות תקיפה ולעבור לתצורת חימוש המתאימה בעיקרה להגנה. הרמטכ"ל נתן את האישור לכך בשעה 13:00 בערך, ומיד התחילה פעולה זו באופן פיזי בכנפות. דבר זה, כפי שידוע להיסטוריונים של המלחמה, שיבש במשהו את פעולת חיל האוויר בזמן הפתיחה באש. לפני כן כבר סוכם עם הרמטכ"ל, שיעלו פטרולים אוויריים משעה 13:30 כדי לקדם את כל מה שיקרה, ואכן הפטרולים הללו המריאו ונמצאו באוויר בזמן פתיחת האש. באותו זמן נמצאו עדיין חלק מהטייסות במצב של שינוי תצורה.

הנושא של מכה מקדימה עובר כציר לאורך כל אותו בוקר, והרמטכ"ל נדרש לו 11 פעמים: בדיונים רציניים, בפקודות מעשיות ובהכנות בפועל שמבוצעות בשטח. ישאל השואל: מדוע לא העלה הרמטכ"ל את הנושא בעצמו בדיון הממשלה בשעה 12:00, אלא השאיר זאת לשר הביטחון? מי שמציג את הנושאים ומי שמביא את הדברים בדיון ממשלה ומי שאחראי כלפיה הוא שר הביטחון. ואם שר הביטחון סיכם בדרג שלו שהוא אינו מקבל, או מוריד, נושא מסוים, והוא לא מצא לנכון להעלות אותו לפני הממשלה, ההחלטה בידי, והאחריות היא שלו. במצב היחסים ששרר בין הדרג הצבאי לדרג המדיני בתקופה זו לא עלה על הדעת שהרמטכ"ל יעלה נושא בממשלה בניגוד לדעת שר הביטחון. רק אם שר הביטחון רוצה, הוא מבקש מהרמטכ"ל (או ממליץ לפניו) להעלות נושא לדיון בפני הממשלה. לא כך הדבר אצל ראש הממשלה. במערכת היחסים שהייתה בין שר הביטחון משה דיין לבין הרמטכ"ל דדו היו מקרים, גם לפני המלחמה, שהרמטכ"ל התקומם כנגד החלטה של שר הביטחון, הם לא הגיעו להבנה וסיכמו שהולכים לגולדה מאיר.

ולכן, לגיטימי לגמרי שהרמטכ"ל הלך לראש הממשלה וערער לפניו בנושא הגיוס וגם העלה באופן מלא את נושא המכה המקדימה. הדיון הזה התקיים בנוכחות ישראל גלילי ויגאל אלון (שהגיע מאוחר).

הם היו מעין קבינט מלחמה, שקיבל את ההחלטות, ועל-פי ההחלטות האלה הלכו אל הממשלה. לפיכך עלה נושא זה בישיבת הממשלה באופן שעלה.

לסיכום מספר נקודות:

★ אין לי ספק שהדרג המדיני — שר הביטחון וראש הממשלה — לא קיבל את ההמלצה של הדרג הצבאי מכמה סיבות כבדות משקל, שהמכרעת בהן היא ההחלטה הקשה מנושא לפתוח ראשונים ולקבוע עובדה שיש מלחמה, כי אחרת אולי לא תהיה מלחמה. בסופו של דבר הייתה צריכה ראש הממשלה לקבל על עצמה את כל כובד ההחלטה על כניסה למלחמה.

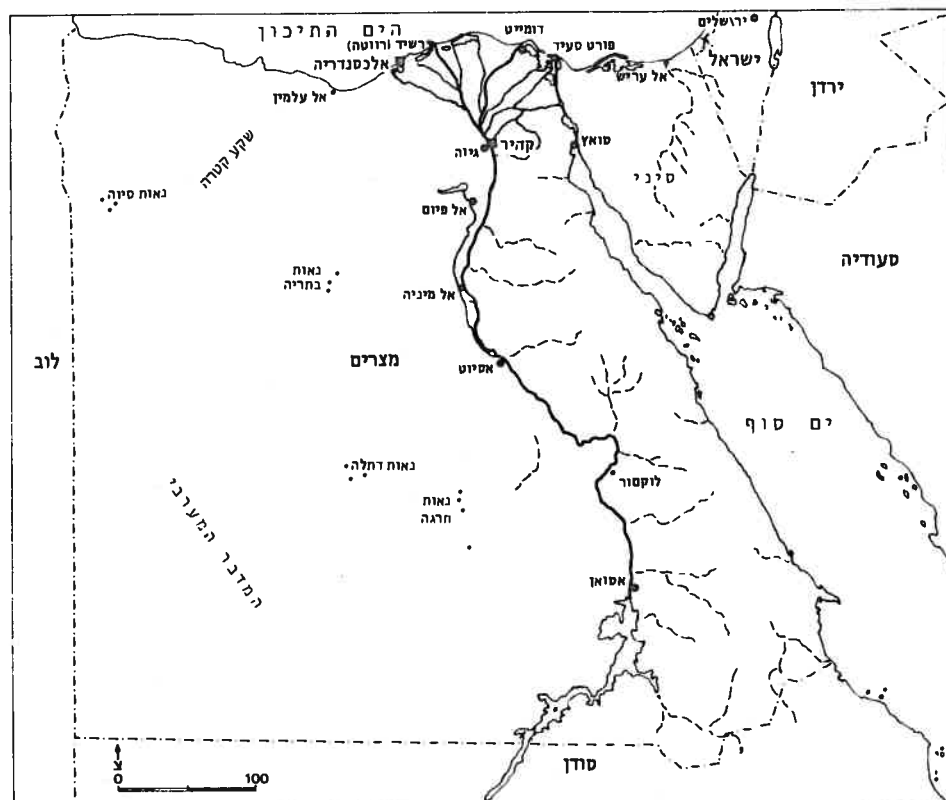
★ ההבנה והתיאום עם האמריקנים היו קריטיים, גם עקב הסיוע הבינלאומי שהשתמע מהם.

★ נושא נוסף, משמעותי ביותר, שכדאי לתת עליו את הדעת בלימוד לקחים לעתיד הוא הנושא של העם. בדיון אצל שר הביטחון עלתה השאלה הציבורית. יש לזכור שעמדנו לפני בחירות, עם כל המשתמע מכך, והעם לא היה מוכן נפשית למצב של מלחמה. יש לזה משמעות כבדות משקל, אם אנחנו רוצים לבחון גם עתה את הדרך הזו של מכה מקדימה, ולדעתי, מדינת ישראל גם כיום צריכה, למרות הגבולות הבטוחים וכוחות רבים יותר, להשאיר לעצמה את האופציה של "מכה מקדימה". אני עצמי ער מאד לכך שמלחמת "שלום הגליל" צמצמה מאד את האפשרות הזאת בעתיד, כי היא יצרה פער אמון בין חלק מהעם לבין הדרג המחליט. כדי שתהיה אופציה לדרג המחליט לבחור במכה מקדימה, צריך שהעם ילך בביטחון אחרי המחליטים מתוך ידיעה שהצעד הזה הוא בלתי נמנע. צריך להתאמץ ולבנות את האמון, כי זהו נתון בסיסי והכרחי לביטחון ישראל. סוגייה זו, על כל משמעויותיה, עוד צריכה ליבון ולימוד.

יו"ר — אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

תודה לאבנר שלו, שאכן העיר והאיר סוגייה חשובה המהדהדת בחללנו זה עשר שנים.

נעבור להרצאה השנייה במושב הראשון. אצל הרבה דורות של תלמידים בישראל מתקשר השם ברור עם אטלס גיאוגרפי, ספרי גיאוגרפיה ולימוד גיאוגרפיה. כי זה שני דורות, אב ובנו מרביצים בנו תורה גיאוגרפית בדרכים שונות. וכשאנחנו מבקשים לשמוע על הגיאוגרפיה של מצרים, מה טבעי יותר מאשר להזמין את הפרופ' משה ברור, שהוא גיאוגרף, מחבר ספרים ואטלסים גיאוגרפיים, היה דיקן מדעי הרוח באוניברסיטת תל-אביב, ועוסק בחקר גיאוגרפי של המזרח התיכון. פרופ' ברור בבקשה.

(שרטט: אראל גלבוט)

המדבר המזרחי, ממזרח לעמק הנילוס, הוא בעיקרו מדבר של שטח הררי מבוחר ביותר, הדומה מאד בתכונות התבליט והנוף לדרום סיני. גם כאן, האופי של פני השטח, פרט לשטחים מצומצמים מאד, מותיר רק סיכוי קלוש להרחיב את מרחב המחיה של העם המצרי, אם כי קיימות אפשרויות מסוימות, כפי שמראים המחקרים הגיאולוגיים בשנים האחרונות, לחשוף כאן יותר משאבים מינרליים כדי לשרת את המשק המצרי.

העם המצרי יושב בתוך עמק הנילוס שהוא עמק צר. בחלקו הדרומי רוחבו אינו עולה על 2 ק"מ, והוא הולך ומתרחב כלפי צפון. רק מצפון לקאהיר, באזור הדלתא, ישנה התרחבות גדולה, ובה – בין קצה החרין הצר שבו זורם הנילוס לבין חוף הים – מרוכזים כ־65 אחוזים מכלל אוכלוסיית מצרים. מבחינת התכונות הטבעיות קיימים על כן שלושה גורמים עיקריים: המדבר; עמק הנילוס, הצר

פרופ' משה ברור:

הגיאוגרפיה של מצרים

רבותי, אני מניח שרבים מהדברים הבסיסיים בנושא הגיאוגרפיה של מצרים בוודאי ידועים לכם זה כבר. עם זאת, הסבר הרקע הגיאוגרפי, הפיזי והאנושי של מצרים יהווה חוליה מקשרת בין הדברים ששמענו לבין שאר ההרצאות שתשמענה.

הדבר הבולט בתכונותיה הגיאוגרפיות של מצרים הוא שטחה הגדול מאד. לשם השוואה – שטחה של מצרים גדול פי שניים בקירוב משטחה של צרפת. בפועל מרחב המחיה של העם המצרי הוא קטן מאד. פחות מ־4 אחוזים משטחה של מצרים מאוכלסים ומשמשים לצורכי המחיה של העם המצרי. ושוב לשם השוואה – השטח הזה של פחות מ־4 אחוזים הוא קצת פחות מכפליים שטחה של ישראל בגבולות הקו הירוק, ויושבים בו כיום קרוב ל־50 מיליון נפש. בראשית שנת 1988 תמנה אוכלוסיית מצרים, על-פי התחזיות הסטטיסטיות, יותר מ־50 מיליון נפש. התוצאה היא על כן, שעל שטח כשל מדינת ישראל בגבולות הקו הירוק, שהוא בקירוב כמחצית שטחה המאוכלס של מצרים, יושבת אוכלוסייה של 25 מיליון נפש. מכך ניתן לשער את משמעות הצפיפות האיומה בתוך המרחב המצומצם הזה. בנוסף לכך, השטח שאיננו מאוכלס הוא אחד המדבריות הקשים והצחיחים ביותר שעל פני כדור-הארץ.

מבחינת תכונותיו נוהגים לחלק את המדבר המערבי, המהווה כשני-שלישים משטחה של מצרים, לשלושה חלקים:

- כמחציתו היא מדבר חולות המכוסה בחוליות (דיונות) הנמצאות בתנועה ותגודה מתמדת עם כל רוח עזה. זהו שטח, שהוא ברובו הגדול בלתי עביר לאדם בתנאים רגילים. הסיכוי למצוא בו אפשרויות פיתוח, אפילו בשטחים מצומצמים, הוא קטן מאד.
- חלק אחר הוא מדבר טרשים וצרורות, שגם הוא למעשה ברובו הגדול חסר כל סיכוי לפיתוח וליישוב, גם תוך שימוש בטכנולוגיה ובמדע החדשים ביותר.
- מה שנותר, למעשה, הוא שטח הקרוי בפי המצרים "העמק השני". זוהי מערכת שקעים הפרושים על פני 4-5 אחוזים מכלל שטחו של המדבר המערבי. בשקעים אלו יש קרקעות מעובדות וקרקעות נוספות העשויות להיות ראויות לעיבוד, וקיימים כאן מקורות מים.

התקוות הרבות, שנחלו בשטח זה הן מבחינת טיב הקרקעות והן מבחינת משאבי המים המצויים בו, נכזבו כולן. ועל כן התכניות, שנועדו לפתח את השטח הזה, נגנזו בחלקן והוחלפו בתכניות צנועות הרבה יותר, מבטיחות פחות מבחינת פתרון בעיות הרחבת שטח המחיה של האוכלוסייה.

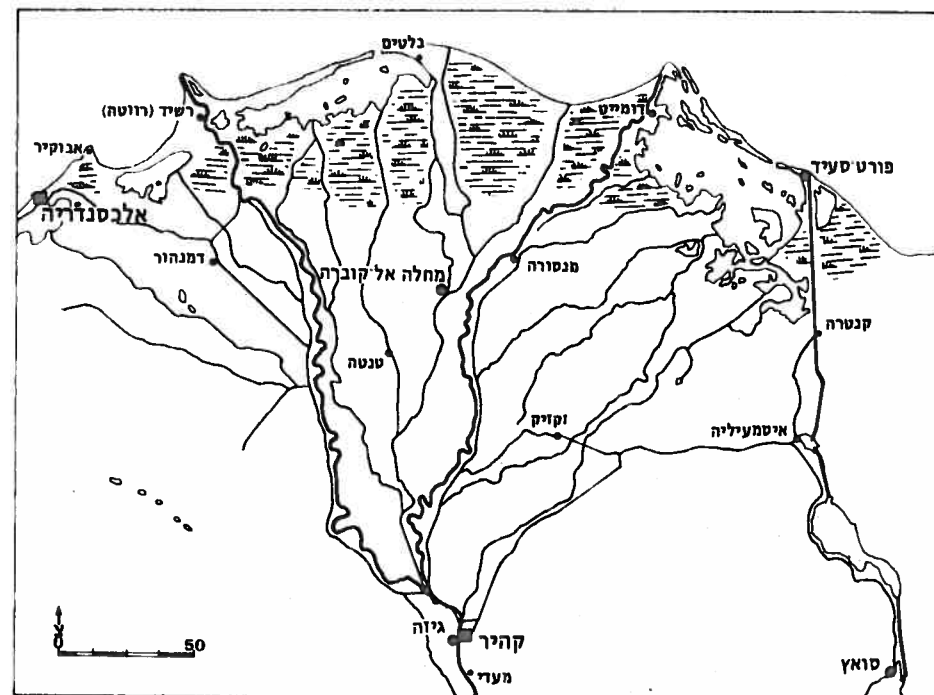
החוקרים והוכיחה, כי הן אינן מציאותיות ואי אפשר ליישמן. כאשר יושמו ההערכות המוטעות האלה במקומות שונים הביא הדבר לכישלונות בתחום הפיתוח וההרחבה של השטח המעובד. לדוגמה, כשעמד סכר אסואן לפני השלמה, העריכו המצרים שהם יכולים להרחיב את השטח המעובד מ-6.25 מיליון פדאן (כ-26.5 מיליון דונם) ליותר מ-9 מיליון פדאן (כ-38 מיליון דונם) בפרק זמן של 10 שנים. אך מאז חלפו כ-20 שנה ולא הצליחו להרחיב את השטח המעובד אפילו במיליון פדאן. כלומר, לא עמדו גם בשליש מהמתוכנן לתקופה של 10 שנים. אמנם הושגו הישגים מסוימים, אבל בגלל אופי השטח, תכונותיו הטבעיות ושורה של הערכות מוטעות, ההישגים הללו רחוקים מהמטרות, שהוצבו בתחום הזה.

גם נושא המים טמן בחובו אכזבות רבות. בניגוד לדעה הרווחת, הנילוס איננו נהר עשיר במים: מבין הנהרות הגדולים הנילוס הוא אחד הדלים במים. לשם השוואה — כמות המים הזורמת בדנובה גדולה פי שלושה בערך מזו הזורמת בנילוס בנקודת השיא של ספיקתו; כמות המים הזורמת בנהר הקונגו באפריקה גדולה פי עשרים בערך מזו שבנילוס.

נוסף למיעוט המים יש לנילוס חסרון חמור נוסף — כמות המים הרבה שהוא מפסיד במהלכו. נקודת השיא של ספיקתו היא בצפון סודן, היכן שהזרימה השנתית הממוצעת היא כ-84 מיליארד מ"ק מים. להמחשה נאמר, שהצריכה השנתית הכוללת של מדינת ישראל היא קצת פחות משני מיליארד מ"ק מים. מכאן ניתן להעריך שהכמות שמביא הנילוס למצרים היא גדולה ונכבדת מאד. אך, כאמור, אבדן המים במהלכו של הנילוס הוא רב ביותר. בחלק הדרומי של סודן ועוד באזור המקורות שלו, בצפון אוגנדה, מאבד הנילוס כ-30-40 מיליארד מ"ק מים. בדרום סודן יוצרים הנילוס ריבוליו שטחי ביצות ענקיים ובגלל חלחול ואידוי מאבד הנילוס הלבן, הבא מאפריקה המזרחית, למעלה ממחצית מימיו; וכך גם בחלקים אחרים של מהלכו מאבד הנילוס כמויות ניכרות מאד של מים.

בעקבות הקמת סכר אסואן, לרבות המאגר שמאחוריו, חל מחד גיסא מפנה בשליטת האדם על מהלכו של הנילוס בתחומי מצרים, היכולה כיום לווסת ולחלק את הזרימה על פני כל השנה לפי צרכיה. אך מאידך גיסא יצרה הקמת הסכר תוספת כבדה מאד של אבדן מים. לפי הערכות מצריות מתוסף כיום אבדן מים מעל פני הנילוס מתוך מאגר אסואן של 12-14 מיליארד מ"ק מים בשנה. לפי הערכות של מדענים אירופיים (למשל מסקנותיו של פרופ' א' אהלרס מגרמניה המערבית) כמות האבדן עולה על 15 מיליארד מ"ק בשנה. אם כן, כמות המים ההולכת לאיבוד במאגר אסואן בשנה גדולה פי שבעה ויותר מהכמות, שצורכת מדינת ישראל כולה בשנה.

נקודה שנייה לגבי הנילוס, שיש לתת עליה את הדעת, היא היות מצרים כיום הצרכן העיקרי של מי הנילוס. צריכתה היא בזבזנית למדי — כ-50 מיליארד מ"ק מים בשנה. המדינות האחרות השוכנות לאורך הנילוס צורכות רק חלק קטן ממימיו. המדינה היחידה, שבה חלה עלייה מתמדת ומרשימה בצריכת המים, היא סודן. תהליכי פיתוח החקלאות בסודן על-ידי גורמים פנימיים וחיצוניים, בתוכם גורמים ערביים (כמו ערב הסעודית, שהשקיעה בשנים האחרונות סכומים גדולים בפיתוח החקלאות

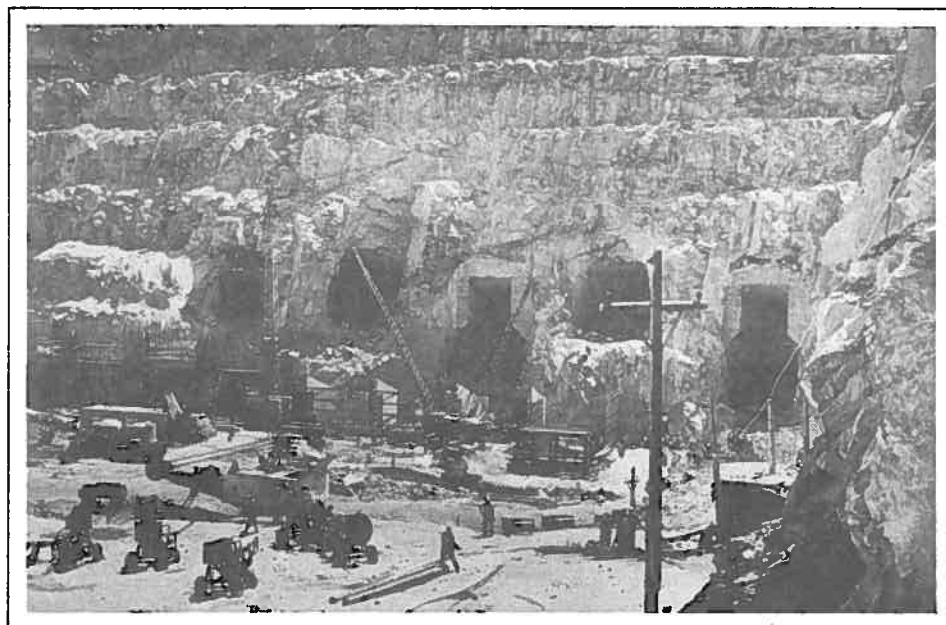
(שרטוט: אראל גלבוט)

הדלתה של הנילוס

המצומצם; אזור הדלתה, שהוא כבר, למעשה, עמוס לעייפה באוכלוסייה, ושבמסגרת מפעלי הפיתוח והמבצעים השונים המתוכננים והבלתי מתוכננים, נוצל כמעט מלוא הפוטנציאל הטמון בו. מבחינה גיאוגרפית שולטים במרחב המחיה של העם המצרי שלושה גורמים עיקריים:

- הקרקעות שמהן ניתן להפיק מזון או מוצרים חקלאיים אחרים. קרקעות אלו הן עדיין מקור הקיום העיקרי של העם המצרי, למרות התפתחויות שחלו בעשרות השנים האחרונות בכמה שטחים אחרים.
- מי הנילוס, שהוא מאז ומעולם בסיס הקיום של הארץ הזאת.
- האוכלוסייה.

מבחינת הקרקעות והשטח הניתן לניצול, אפשרויות ההרחבה, כאמור, גם באזור עמק הנילוס וגם בשוליו הן מצומצמות מאד. היו הערכות אופטימיות שונות לגבי אפשרויות הפיתוח וההרחבה של השטח המעובד, שבחלקן התבססו על מחקרים. בסופו של דבר באה המציאות וטפחה על פניהם של

(ארכיון "מעריב")

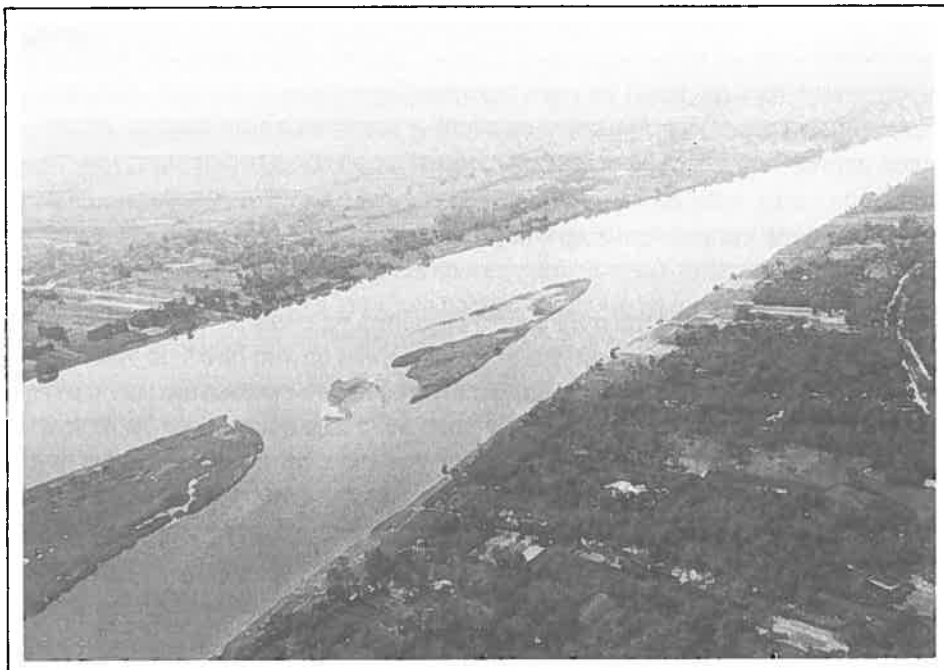
בניית סכר אסואן

ניצול מי הנילוס, המושתת על ויסות הזרימה באמצעות סכר אסואן, הוליד גם בעיות כבדות. הבעיה הראשונה היא הירידה, שחלה בפוריות הקרקעות החקלאיות משתי סיבות עיקריות:

א. עם אגירת מי הנילוס במאגר אסואן נמנע מהמשק החקלאי המצרי הדישון הטבעי שהפרה בקביעות את אדמת מצרים משך אלפי שנים; הכוונה לסחף הנהר הרב הנישא עם מי הנהר, ששקע על פני הקרקעות החקלאיות בעת הצפתן והשקייתן. מאז הפעלת הסכר הגבוה נבלמה זרימתו של הסחף, והוא נאגר בתחתית האגם הגדול, שנוצר מאחורי סכר אסואן. כתוצאה מכך יש הכרח להשתמש בדשנים כימיים ובאמצעים אחרים לשם שמירת פוריות הקרקע. אבל למרות השימוש בטכנולוגיה מודרנית ישנה ירידה מתמדת בפוריות, המביאה לירידה בתפוקה החקלאית, וזאת על אף שגדל שטח הקרקעות המעובדים. כשבאים לחשב את היקף הפעילות החקלאית והשטחים המעובדים במצרים, יש לקחת בחשבון שני נתונים שאינם חופפים: השטח החקלאי המעובד ושטח הגידולים. כלומר, כשעל דונם מעובד אחד מגדלים שני גידולים בשנה, הרי מבחינת גידולים זה שטח יכולים של שני דונם. בעקבות הפעלת סכר אסואן גדל מאד שטח הגידולים, ואילו השטח העומד לרשות החקלאות התפתח והתרחב רק במידה מועטה.

בסודן התיכונה, כדי לייצר מזון לאוכלוסייתה), הביאו לכך שצריכת מי הנילוס בסודן הולכת וגדלה. גם לפי הערכות צנועות היא עשויה להגיע בשנות התשעים לצריכה של יותר מ-25 מיליארד ממ"ק מים. חבש צורכת כיום כרבע אחוז ממי הנילוס הזורמים בשטחה, ואילו אוגנדה אינה צורכת מים כלל. כלומר, בעקבות תהליכי הפיתוח הצפויים במדינות האלה, ובמיוחד לאור מה שאירע בחבש בשנותיים האחרונות (הרעב הכבד, העברת אוכלוסין לשטחים מסוימים ותכניות הפיתוח החקלאי הנרחבות המותוות שם כיום על-ידי מומחים ממזרח אירופה), עשוי להיווצר מצב, שחלק גדול והולך ממימי הנילוס ינוצל סמוך למקורותיו, אם בחבש ואם בסודן. לכן כמות המים שתיוותר למצרים עלולה להדלדל. לפי תחזית של מומחים, כמות המים שתעמוד לרשות המצרים במחצית השנייה של שנות ה-90 תהיה פחותה מהכמות הדרושה לה בהתאם לציפיות לגבי גידול האוכלוסייה, העלייה ברמת חייה והתרחבות הפעילות הכלכלית. נמצא שגם בתחום הזה – התנאים הגיאוגרפיים המקומיים במצרים מול משאבי המים הבאים אליה ממרחקים גדולים ומשטחים שבהם בגלל הנחשלות עדיין לא הגיעו לנגיסה נאותה במקורות אלה – מרחפות, למעשה, בעתיד סכנות על משק המים של מצרים.

בעמק החדש נערכה שורה של מחקרים על משאבי המים המצויים במקום. ואכן במעמקי חלק מהמדבר המערבי נמצאו מים רבים. זאת למרות מיעוט המשקעים, מאחר שהמבנה הגיאולוגי של השטח בחלקים נרחבים יוצר מצב, שמי הגשמים המועטים מחלחלים ומתרכזים בשטחים מסוימים ונאגרים שם. ההנחה היתה, שגם אם יורדים במרחב זה, ששטחו מאות אלפי קמ"ר, 20-30 מ"מ גשם בשנה, הרי בזכות כמויות המים הניכרות המצטברות אפשר יהיה לפתח את החקלאות של העמק החדש. ואכן, על כך התבססו, למעשה, תכניות הפיתוח של ראשית שנות ה-60, שנאצר תלה בהן תקוות גדולות. אך בהערכות אלה לא נלקח בחשבון, שכמות המים המצויה בתוך המאגרים התת-קרקעיים נאגרה במשך אלפי ואולי עשרות אלפי שנים, וכי מידת ההתחדשות השנתית של המאגרים האלה היא זעירה מאד. למים כאלה קוראים "מים פוסיליים", כלומר, מים שהצטברו על פני תקופות ארוכות מאד וכמעט שאינם מתחדשים. כששואבים מהם כמויות גדולות, המאגרים מתרוקנים במהירות רבה. כתוצאה מכך, תוך עשר שנים לאחר שהחלה שאיבת מים נרחבת ממאגרים כאלו במדבר המערבי, חלה ירידה תלולה במפלס מי התהום באזורי הפיתוח של נאות חרחה ונאות פרפרה ולאחר מכן גם בחלקים אחרים של "העמק השני". ככל שנמשך התהליך, לא זו בלבד שחלה ירידה בכוסר הספיקה של הבארות, אלא חלה גם עלייה בתכולת המלחים במים; ככל שירדו המפלסים של מי התהום עלתה מליחותם, כי ריכוז המלחים בחלקים התחתונים של מאגרי המים היה הרבה יותר גבוה. בסיומו של התהליך הזה כ-40 אחוז מהקרקעות, שהפכו חקלאיות במסגרת הפיתוח, הומלחו ונפסלו לשימוש, והאוכלוסייה נטשה אותן. כתוצאה מכך הצטמק מאד היקף ניצול מי התהום באזור המדברי. הפוטנציאל הטמון במקור זה הוא, למעשה, קטן ואינו יכול לתרום הרבה לפיתוח החקלאות במצרים. אגב, מועמר קדאפי, שניסה כנראה ללכת בעקבות נאצר בפיתוח חקלאות בנאות מדבר וביצע מפעל פיתוח דומה בנאות פואן, נכשל כישלון חרוץ יותר בשנים האחרונות והשיג תוצאות דומות מאד בניצול מי תהום במדבר.

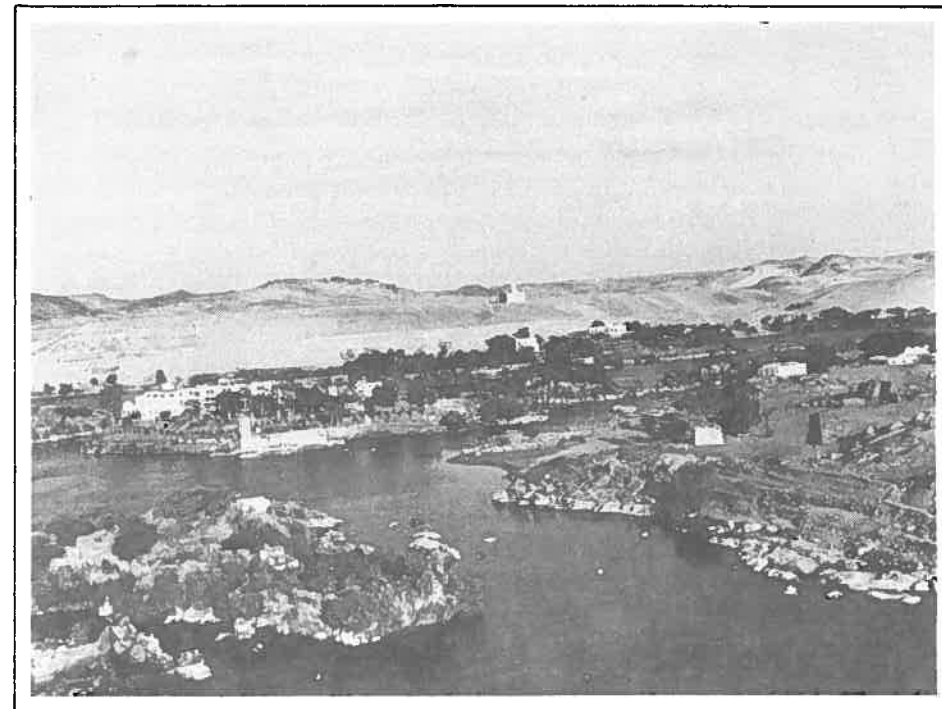

מבט על הנילוס

(צילם: יצחק נופך-מוזס, "ידיעות אחרונות")

הרחבת השטח המעובד, שהיא כמוכך גורם מרכזי בתהליכי הפיתוח של החקלאות, נתקלת בשורה של מכשולים נוספים שמקורם בתכונות השטח. בחלק מהשטחים החקלאיים, שהוכשרו לעיבוד והוזרמו אליהם מים, לא לקחו בחשבון את הכמויות הגדולות של החול והאבק שמביאות הרוחות מן המדבר. נדידת החולות, שלא ננקטו בעוד מועד צעדים כדי לבלום אותה, פגעה בשטחי הפיתוח עד כך שהיו מקומות שנאלצו לנטוש אותם, או לעבור לשיטות אחרות של ניצולם, או להשקיע אמצעים רבים בהגנה עליהם מפני החולות, מה שפגם מאד בתועלת שהופקה מהם.

ולנושא אחר בתחום הפיתוח. במסגרת האפשרויות לניצול יתרונותיה הטבעיים של מצרים, ישנו גורם נוסף העומד על סדר היום, אם כי שלבי התכנון והביצוע של מפעל פיתוח זה הם אטיים מאד — שקע קטרה. זהו שקע גדול בצפון-מערב מצרים, לא הרחק מחופי הים התיכון (בפינה הצפונית ביותר שלו הוא מרוחק כ-60 ק"מ בלבד מחוף הים התיכון), שעומקו כ-130 מ' מתחת לפני הים. הסקרים, שנערכו כאן על-ידי גורמים מדעיים, בעיקר גרמניים, וכן תכניות הפיתוח, שהתבססו על מחקרים אלו, מכוונים

אסואן

(צילם: יעקב ארז, "מעריב")

ב. שיטות ההשקיה (ההצפה), כפי שהיו נהוגות במצרים מימי קדם ועד לפני כמה עשרות שנים, הגנו על הקרקע מפני תהליכי המלחה. לאחר ההצפה השנתית של הגיאות, נשאה עמה יתרת המים בחזרה אל התעלות ואל הנהר את המלחים שבמים. אך כיום, כשמופעלות שיטות השקיה חדשות, שבהן יתרת המים המציפה את השרות אינה חוזרת לתוך התעלות או האפיקים, כל המים שוקעים בקרקע ועמם המלחים. כתוצאה מכך מתחוללים בכמה חלקים של אזור הדלתא ועמק הנילוס תהליכים מדאיגים של המלחת קרקעות חקלאיות.

בעיה נוספת, הנובעת מהפעלת הסכר, ממערכת ההשקיה החדשה ומההזרקות לאמצעים שונים ובעיקר דשנים כימיים לשמירת פוריות הקרקע, היא שלתוך מקורות מי התהום, המשרתים את האוכלוסייה המצרית בעיקר באזור הדלתא, מחלחלים יותר ויותר חומרים כימיים הפוסלים את המים האלה לשימוש, במיוחד לשתייה.

להזרמת מי ים לתוך השקע הזה באמצעות תעלה או צינורות. על-ידי כך תופק תועלת כלכלית בשני מישורים:

א. יוצר מפל, שבאמצעותו אפשר יהיה להפיק כמות ניכרת של חשמל. אם נרצה להשוות זאת עם התכנית, שבשעתה הוחל בטיפול בארץ, להזרים את מי הים התיכון לים המלח ("תעלת הימים"), הרי ממדי ההזרמה בשקע הגדול במצרים מתוכננים להיות פי 20 בקירוב מאלו שתוכננו במפעל שלנו.

ב. יתהווה אגם מים מלוחים, ששטחו יהיה כ-12-13 אלף קמ"ר וסביבו יפותחו אתרי תיירות ושורה של מתקנים ומפעלים תעשייתיים.

ההנחה היא, שיווצר איוון מסוים בין כמות המים שתוזרם מהים התיכון אל שקע קטרה לבין הכמות שתתאדה מעל פני השטח הזה. כך אפשר יהיה לנצל לאורך זמן את הבדלי הגובה שבין השקע לבין חוף הים התיכון ואת האגם כדי לעודד ולשפר את פוטנציאל הכלכלי של מצרים. לגבי תכנית מפעל זה יש שורה של שאלות שטרם נענו. קיימת סכנה, שבגלל השיפוע אשר בו נטריות השכבות הבונות חלק זה של מצרים, יחלחלו המים שיצטברו בשקע קטרה לעבר עמק הנילוס ולעבר אזור הדלתא, ויפגמו ברכות הימים במי התהום ובקרקעות שם. אמנם זה תהליך אטי היכול להימשך שנים רבות, אך את האפשרות שקיימת סכנה כזו יש לבדוק בזהירות רבה. תוצאות בדיקת הסכנות הכרוכות במימוש תכנית שקע קטרה הן שתקבענה בסופו של דבר, אם תבוצע התכנית, שלפי הערכות מצריות יכולה לספק — במישרין ובעקיפין — מקורות מחיה לכמיליון תושבים.

על רקע התכונות הטבעיות של מצרים ופוטנציאל הפיתוח הטמון בהן יש להכיר ולהעריך את תכונות האוכלוסייה ואת התהליכים המתרחשים בקרבה. הפגע החמור ביותר בעוכריה של אוכלוסיית מצרים הוא הקצב המהיר של התרבותה. למרות העובדה שבעיית עודפי האוכלוסייה הולכת ומחמירה משנה לשנה וממדי הפיתוח והישגיו מתקשים להדביק את קצב התרבותה, לא הצליחו, עד כה, לבלום את הגיאות בגידולה. במפקד 1976 מנתה האוכלוסייה 37 מיליון בקירוב. מאז גדלה, לפי אומדן, ב-11-12 מיליון נפש. חלה אמנם ירידה בשיעורי הילודה, אך במקביל הצטמצמו גם שיעורי התמותה. נוכח העובדה שאוכלוסיית מצרים, כיום, צעירה מאד (כמחצית התושבים הם מתחת לגיל 20), הסיכויים שממדי הריבוי הטבעי יקטנו בשנים הקרובות הם קלושים, גם אם תימשך הירידה בשיעורי הילודה. יש להניח, על כן, שתוך ארבע השנים הבאות תגדל אוכלוסיית מצרים ביותר מאשר כל אוכלוסיית ישראל.

אחת התוצאות הבולטות של מציאות זו היא הזדקקות ליבוא מזונות בסיסיים בהיקף גדל והולך (תוך הישענות על סיוע כלכלי מבחוץ); זאת לגבי מדינה שעוד לפני כ-30 שנה ייצאה כמויות גדולות של מזון, ולמרות העובדה שתוך פרק זמן זה חלה עלייה ניכרת בתנובת החקלאות במצרים.

נושא זה, דהיינו, ההרעה ההולכת ומקצינה בין גודל האוכלוסייה לבין משאבי הקיום המקומיים העומדים לרשותה, הוא סוגייה בפני עצמה, שיש לה השלכות רבות על ההתפתחויות המתחוללות בתחום החברתי-כלכלי וגם המדיני. יש לציין שבתוך מצרים יש הבדלים מהותיים בין אזורים כפריים

(חקלאיים) ועירוניים שונים לגבי חומרת עודפי האוכלוסיה ותהליכים הנובעים מכך.

בתוך המכלול הרחב של תכונות האוכלוסייה ובעיותיה, יש נקודה אחת שראוי לפחות לנגוע בה והיא מה שניתן לכנות בשם "איכות האוכלוסייה", כינוי שספק אם ניתן להגדירו מבחינה גיאוגרפית מדעית והמעורר רגישות שלילית אצל מלומדים ומדינאים רבים. מועקת המציאות, הנובעת מהיחס בין גודל האוכלוסייה לבין משאביה הטבעיים של מצרים, עשויה היתה להיות פחות חמורה אילו היתה "איכות האוכלוסייה" טובה יותר; כלומר, אילו היתה רמת הכישורים והפעילות הכלכלית והארגונית של האוכלוסייה גבוהה יותר, או שהישגי הקידום והשיפור היו כאלו שניתן היה להפיק מהם פיצוי לריבוי האוכלוסייה. עד כמה שניתן למדוד או להעריך את ההשפחה שחלה באיכותה של אוכלוסיית מצרים, ספק אם טמון בה פוטנציאל העשוי לשמש להדבקה קצב גידול צרכיה. עובדה היא, למשל, שאחוז האנאלפבטים במצרים ירד במידה ניכרת בשלושים השנים האחרונות אך מספרם המוחלט גדל מאד.

לסיכום, בהרצאה זו הועלה רק מעט מן המכלול הרחב והמגוון של משמעות התכונות הגיאוגרפיות של מצרים והשלכותיהן על בעיותיה.

יור"ר — אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

תודה לפרופ' משה ברור. ההרצאה השלישית שלנו במושב הבוקר היא הרצאתו של פרופ' שמעון שמיר על מאפייניה של המדינה המצרית. פרופ' שמיר הוא ראש הקתדרה להיסטוריה של מצרים ישראל באוניברסיטת תל-אביב, והיה ראש המרכז האקדמי הישראלי בקאהיר.

סמלי מדינה מצריים

סמלים של מצרים הפרעונית — אחדות מצרים העלית והתחתית: 1. נערמר; 2. סתי הראשון; 3. רעמסס השני.

סמלים של מצרים הממלוכית — התקופה האסלאמית: 4. צלאח אלדין אלאיובי; 5. הסולטאן בייברס; 6. הסולטאן ברקוק.

סמלים של מצרים החדשה — המאה העשרים: 7. המונרכיה; 8. הרפובליקה אחרי המהפכה; 9. בתקופת קע"ם. (צייר: שלמה זבדי)

מרופ' שמעון שמיר:

מאפייניה של המדינה המצרית

הנושא — מאפייניה של המדינה המצרית — הוא בעייתי מבחינות רבות, ויש על כן להצביע תחילה על מספר סייגים. ראשית, המאפיינים הם רבים והיריעה קצרה מהכילם. לא אתיימר, אפוא, לכסות בדברי את מלוא הטווח של הנושא, וגם אותם נושאים שיידונו לא יוצגו אלא על דרך ההכללה, שהיא תמיד חוטאת לדיוק. שנית, המאפיינים הם מסוגים שונים. במחקר החדש אנו מבחינים כיום בין סטרוקטורות של "משך ארוך" ובין אלו של משכים קצרים יותר. לא אוכל להתייחס לכך בדברי. ושלישית, מאפיינים מתווקן דיוקן מסוים, והמרחק בין דיוקן וסטריאוטיפ אינו כה גדול. עלינו להישמר, אפוא, שלא להשתמש בדברים אלו כמכשיר לדעות קדומות.

התכונה, שהיא אולי הבולטת ביותר כיום, היא היותה של מצרים מדינה-לאום. מצרים היא המדינה-לאום המושלמת ביותר בעולם הערבי, ואחת המדינות-לאום המובהקות של העולם המודרני בכלל. יש לכך שורשים היסטוריים שניתן לחזור איתם עד לאיחוד מצרים התחתונה עם העליונה בימי המלך מנס, מייסד השושלת הראשונה, לפני למעלה מחמשת אלפים שנה. לענייננו, מוטב אולי להצביע על תקופת מוחמד עלי, במחצית הראשונה של המאה ה-19, כתקופה שבה הונחו היסודות למדינה המצרית המודרנית. בימיו קמו ממשלה מצרית, צבא מצרי, מינהל מצרי ומוסדות ממלכתיים אחרים.

מצרים הקדימה בכך בהרבה את מדינות ערב האחרות, והיו לכך סיבות ברורות. הגורם הבולט ביותר הוא הגיאוגרפי. עמק הנילוס מהווה יחידה מוגדרת אשר בתוכה התקיימו בנקל אחדות אחת וחברתית וכן המשכיות תרבותית-היסטורית. בתחומה של ארץ זו התפתח טיפוס אנושי בעל ייחוד משלו, והוא המהווה בסיס למה שמכונה "האישיות המצרית". על מושג זה נכתב רבות הן על-ידי מצרים והן על-ידי אוריינטליסטים למיניהם, ולא-פעם בנימה רומנטית מובהקת. אבל עובדה היא שתכונות אופי קיבוציות אכן סייעו להתפתחותה של לאומיות מצרית, וזאת לפני כל התפתחות לאומית בארצות האחרות הדוברות ערבית. עד היום יש לזהות הלאומית של המדינה המצרית חיוניות ותוקף, שקשה למוצאן במדינות אחרות.

צריך לתת את הדעת על אופי זה של המדינה המצרית כדי להבין את יציבותה הבסיסית ואת לכידותה הפנימית, למרות כל התמורות שעברו עליה בדורנו. מצרים עשויה לעבור זעזועים קשים, אך אינני

מאמין שהיא עשויה להתפורר או להתפרק, כפי שקרה בלבנון ובתימן ועלול לקרות בארצות כסודאן ועיראק. צודק, לדעתי, גבראל בן-דור, איש מדעי-המדינה, המסביר במחקריו הישגים שונים של מצרים בהסתמך על רמת ה"מדיניות" המפותחת שלה.

על רקע זה קל יותר להבין, עד כמה היה מאולץ הניסיון של נאצר לטשטש את הזהות של המדינה המצרית ולהטמיע אותה בתוך מעגל ערבי, ובאיזו תחושת הקלה קיבלו בימי סאדאת את החזרה לאיזון טבעי יותר בין הזהות המצרית והזיקה הערבית. לא מקרה הוא, שמצרים היתה הראשונה אשר העזה לקבוע קו חדש בשאלת היחסים עם ישראל, על-פי האינטרסים הממלכתיים שלה, ותוך התנכרות גאה לחרמות העולם הערבי.

הייחוד הגיאוגרפי מביא לכך, שאפשרי לראות את מצרים כאי, אף שה"חופים" במקרה זה הם בעיקר מדבריים, ולא ימיים. ניתן לאתר במצרים כמה מן התכונות האופייניות למדינות-אי, כמו יפן וכריטייה. אף בה קיימת הנטייה לראייה עצמית בתבנית של מעגל סגור. הדברים הנראים כחשובים באמת הם רק אלה המתרחשים בפנים. יש תחושה של אינטימיות מסוימת ביחסים בתוך הקהילה הפוליטית, בצורה שאינה קיימת בהרכב ארצות אחרות. ניכרת מאוד הנטייה לתספוקת-עצמית, ובמיוחד בתחום התרבותי. למתרחש בעולם החיצוני יש רלוונטיות מוגבלת בלבד.

לתכונה זו ביטויים רבים בחיי היומיום במצרים. היא מתבטאת, לדעתי, גם בנושא הקרוב אלינו במיוחד — הוויכוח על מחויבותה של מצרים להסכם השלום עם ישראל. בניגוד לדעתם של כמה משקיפים, אינני סבור שבעיית העיקרית של ממשלת מצרים בעניין זה היא הביקורת והלחצים של מדינות ערב. לביקורת הפנימית נודע משקל גדול בהרכבה, והממשלה מגלה כלפיה רגישות רבה יותר לאין ערוך. אם יהיו לה טיעונים טובים לשכנע בעזרתם את הציבור מבית, הרי את הבעיות עם העולם הערבי ניתן יהיה לשאת.

מאפיין חשוב אחר מהווים השורשים הכפריים של מצרים. החברה המצרית בכללותה קשורה קשר עמוק אל האריאף — האזורים הרוראליים. היום, כאשר כמחצית האוכלוסייה יושבת בערים, אולי אין זה כה בולט לעין כמו שהיה הדבר בראשית המאה הקודמת כשישבה בערים פחות מעשירית האוכלוסייה, אך העובדה נשארת בעינה. ובעצם היא הנותנת: מאחר שאוכלוסיית הערים היא פרי העיור המהיר, כמעט כל אדם שתעצור ברחובות קאהיר או אלכסנדריה מוצאו, או מוצא הוריו, מן הכפר.

תכונה זו מציינת גם את האליטה המצרית, ויוצרת קשרים פנימיים חשובים בתוכה. אנשי האליטה האינטלקטואלית — ממוחמד עבדה עד טה חוסיין — ואנשי האליטה הפוליטית — מסעד זעילול עד מובארק — נולדו כולם בכפר, וכך גם אנשי האליטה בשטחים אחרים. מחקרו של ליאונרד ביינדר, *In a Moment of Enthusiasm*, טוען בתוקף שהבורגנות הכפרית של מצרים, אשר ממנה יצאו רוב האנשים האלו, היתה ועודנה דומיננטית במדינה המצרית.

החשוב הוא שמהגרים אלו, גם אחרי שנות חיים רבות בעיר, ממשיכים לשמור על זיקתם לכפר. אנו רגילים לחשוב על החברה המצרית כחברה דואלית, המקוטבת בין עוטי הגלביות ולובשי החליפות.

פער זה הוא אמנם אמיתי מאוד, אך מתחת לו מסתתר מכנה משותף רחב. יש מטען עשיר של דימויים, מושגים וערכים המשותפים לשני המגזרים. אותה ראיית-עולם וסגנון ההתייחסות, שתוארו על-ידי אל-מסירי בספרו "אבן-אלבלד", ניתן למצוא בכל מקום. אין ספק שיש משהו "פלָדִי" מאד בצביון מנהיגותם של סאדאת או מובארק. אין לאליטה המצרית שפה מיוחדת, כפי שיש למשל לאליטה האנגלית, והמנהיגים המצרים גולשים בנקל ללהג העממי, השווה לכל נפש.

תופעה זו יוצרת קשר הדוק בין ההנהגה והקהילה ומקלה על האחרונה להזדהות עם הראשונה. כאן גם ההסבר למהותו המיוחדת של הפופוליוז של המשטר המצרי ולתחושת האחריות הפטרנליסטית, כמעט משפחתית, של ההנהגה לצורכי הפרט. אולי זהו היסוד האמיתי, ולא אידיאולוגיות סוציאליסטיות למיניהן, לקיום המערכות הענקיות של סוכסידיות למצרכים, חינוך גבוה חינם וכדומה, אשר המשק המצרי כורע היום תחת משקלן.

מאפיין אחר של הקהילה המצרית, ואף זאת מן המפורסמות, הוא הריכוזיות והסמכותיות של השלטון. אף לתכונה זו שורשים היסטוריים עמוקים. היה זה קרל ויטפוגל, שטבע את המושג "חברה הידראולית", הבא לציין את החברות, שקמו ליד נהרות גדולים ועצם קיומן היה מותנה בקיום שלטון מרכזי חזק שיכול לווסת בעילות את השימוש במערכות ההשקיה. מצרים היא הדוגמה המובהקת לחברה כזו, ומאז ימי הפרעונים מתקיימים בתרבות הפוליטית שלה העצמה של השלטון המרכזי, לצד הנכונות של הנשלטים לכבד את סמכותו של השליט.

אחד הביטויים של תכונה זו היא המרכזיות של קאהיר. המדינה כולה נשלטת באמצעות הירארכיה ממשלתית מסועפת שקצות כל חוטיה מתמקדים בכירה. מה שקורה בקאהיר משפיע על המדינה כולה, ומי ששולט בקאהיר שולט בכל הארץ. מעניין לציין, שהדיבור העממי אינו מבחין בין מצרים וקאהיר, ושתיהן נקראות "מֶצֶר".

אף שכיום מצרים פלורליסטית למדי מבחינה פוליטית, ומהומות ופעולות טרור כבר מהוות בה חזון נפרץ, הרי שלגבי רוב הציבור משמעת אורחית עודנה נחשבת לחלק מן האתוס הציבורי. עובדה זו השתקפה יפה בעת ההתמרדות של יחידות הביטחון המרכזי בקאהיר, כאשר גילו התושבים רמה גבוהה של שיתוף פעולה עם הצבא שנקרא להשכך סדר. ניתן היה לחוש שקיים פחד מפני תהוה וכוהו ורצון לתמוך בשלטון העומד בפרץ. מכאן נובעים גם הגעגועים לשליט חזק והביקורת על מובארק, שאינו מגשים ציפיות אלו.

גם בשלטונו של מובארק, שהוא סמכותי פחות מזה של קודמיו, נשמרים קווי היסוד של מסורת פוליטית זו. אנשי הצמרת הממשלית, לרבות שרי ממשלה, נתפשים כעזורי השליט ולא כמדינאים בזכות עצמם. באופן פרדוקסלי בולטת התופעה בממשל הפלורליסטי-יחסית של מובארק יותר משהיתה ניכרת בממשלו האוטוריטארי של נאצר. ואכן רדידותה של שכבת הצמרת סביב מובארק היא, לדעתי, אחת הבעיות החמורות ביותר של משטרו.

(ארכיון "מעריב")

חיל שריון מצרי

של 1952, והמדיינים ביקשו להבין, מדוע התרחשה כניסה זו של הצבא לפוליטיקה, קם פרופ' אלי כדורי מן ה-London School of Economics ושאל "מדוע לא?". בדרך פשוטה זו העלה את הגרסה, שהחזקת השלטון בידי הצבא היא המצב הטבעי בקהילה פוליטית זו, ואילו התקופה שקדמה להפיכה לא היתה אלא חריג, אפיזודה ליברלית קצרת-ימים.

ואכן, במשך מאות השנים, שקדמו לעת החדשה, עמדו בראש השלטון במצרים אליטות צבאיות: כך בתקופת העות'מאנים, בתקופת הממלוכים, בתקופת האיובים ובתקופות רבות אחרות. במבנה שלטוני זה לא היה מקום להתפתחותו של הערך הנקרא civility, אשר תופס מקום כה מרכזי בתרבות המערב (על כן גם השימוש שעשיתי קודם לכן במושג "אזרחות" הוא כמשמעות חלקית בלבד). להבחנה זו יש השלכות מרחיקות לכת על יחסי שליטים ונשלטים ועל התפקוד של מוסדות השלטון במצרים.

נאצר, סאדאת ומובארק יצאו כולם משורות הצבא. אין פירושו של דבר, שהם המשיכו לשלוט ולתפקד כאנשי צבא; אדרבא, הם פשטו את מדיהם והתמזגו במערכת הלא-צבאית. אולם בסיס הכוח הצבאי נשאר בעינו — לעתים גלוי ולעתים נסתר. כשהתעוררו אתגרים חמורים, נקרא הצבא להכריע. הוא

ראוי להצביע גם על הסייגים החלים על כוח מסורתי זה של השלטון המצרי. יש הסבורים, כי לשליט במצרים יש יכולת קבלת החלטות בלתי-מוגבלת: ברצותו יוליך את העם למלחמה, ברצותו יביא להם שלום, וברצותו יחזירם למלחמה. למעשה הדברים אינם פשוטים כל כך. בכל מצב נתון קיים בחברה טווח של אופציות לגיטימיות, הנקבע על-ידי הערכים השוררים ברוב מניינו ובניינו של הציבור. החלטותיו של השליט הן אפקטיביות וקבילות, כל עוד אין הוא חורג מטווח זה.

בהתאם לכך לא היתה יזמת השלום של סאדאת סתם גחמה של שליט כלי-כול. למעשה מימשה יזמתו אופציה שהלכה ונעשתה לגיטימית במהלך שנות השבעים, ומטעם זה — ולא בשל צייתנות עיוורת — נתקבלה בברכה על-ידי העם המצרי. אם ניתוח זה הוא נכון, סבורני שבמצב הנוכחי של יחסינו עם מצרים עלינו להיות מודאגים לא מנושאי המחלוקת המיידים — כמו בעיית טאבא — אלא ממה שמתרחש היום בציבור במצרים. כתוצאה מפעולות ישראל בשנים האחרונות ומן ההסתה נגדה באמצעי התקשורת, מתפתח בציבור זה תהליך של דה-לגיטימציה של היחסים עם ישראל. חוששני, שאם תהליך זה יימשך, יגיע הזמן שמובארק לא יוכל לשפר עמנו את היחסים, גם אם ירצה בכך.

מאפיין אחר של המדינה המצרית הוא הזיקה לדת. אף תכונה זו היא יסוד מוסד בתרבות הפוליטית, שראשיתה נעוצה במצרים העתיקה. פרעה היה מלך ואל, הוא קיים במצרים ממשל ודת — והשניים היו שלובים כלבי הבחן. האסלאם, שהוא כוללני ופוליטי במהותו, היה נוח מאין כמותו להשתלב במסורת הזו. ואכן תכונה מובהקת של מוסדות האסלאם במצרים ומערכות העולמא המפעילות אותם היא הנאמנות למדינה והנטייה לחזק את סמכות שלטונה. לכך יש ביטויים בולטים בערכים השוררים בציבור המצרי. הפרט רואה את דתיותו כחלק מאזרחות טובה ואת הנאמנות האזרחית כחלק מדתו.

בקהילה פוליטית כזו, כפי שהראה לא-פעם ד"ר מוחמד שעלאן מאוניברסיטת אלאזהר, אין להנהגה ברירה אלא לקיים את הקשר ההדוק לדת ולהישען עליה למען הלגיטימיות והיציבות של שלטונה. בממשל הנוכחי של מובארק אין עומדת כלל השאלה, אם להחיל את השריעה במדינה, אלא כיצד ובאיזה קצב. כל חילוניות גלויה ומוצהרת תהיה בבחינת חריגה בלתי-נסבלת מטווח האופציות הלגיטימיות שהזכרנו.

בהתאם לכך הדילמה הניצבת כיום במצרים אינה מסוג זו שעמדה באיראן — הבחירה בין השאה וח'ומיני. במצרים הבחירה היא בתוך המעגל האסלאמי: בין אסלאם רדיקלי, המאיים להפוך את המדינה על פיה בשם האידיאליים שלו, ובין אסלאם ממסדי, שהוא מלהיב פחות, אך מייצג את קיומו של סדר ציבורי ומעניק תחושה מסוימת של ביטחון. אין לראות באסלאם הממסדי מחסום יעיל בפני התפרצות הרדיקליזם בכל הנסיבות, אך הוא עושה את הופעתה לקשה יותר מאשר בארצות מוסלמיות רבות.

מרכיב אחר במערכת המדינה, לפי המסורת הפוליטית המצרית, היא מרכזיות הצבא. מסורת זו גורסת, שתפקודי הממשל ותפקודי הצבא שלובים זה בזה בצורה כה הדוקה, עד שאין לתאר שהשליטים לא יהיו ראשי הצבא, או שראשי הצבא ירחקו מן השלטון. וזכורני, שכאשר התקיים דיון בעקבות ההפיכה

שריכא את מהומות המזון בשנת 1977, והוא שעצר את התמרדות יחידות העזר בשנת 1986. שר ההגנה אבו-עזאלה נחשב היום באופן טבעי יורשו של מובארכ, אף שאינו מכהן כסגנו; ובכל דיון על עתיד המשטר השאלה הנשאלת במצרים תמיד היא: מה עמדת הצבא?

במישור שונה יש להצביע על המיקום בין מזרח ומערב כמאפיין בעל ביטויים משמעותיים מאד במיגוון רחב של נושאים. המדובר כמובן אינו במיקום גיאוגרפי גרידא, אלא במיקום בין מעגלים תרבותיים. לאורך ההיסטוריה שלה היתה מצרים נתונה בכף הקלע בין מה שפואר עגימי, מאוניברסיטת ג'והן הופקינס, כינה "דחף המדבר וכוח המשיכה הים-תיכוני", דהיינו, בין אוריינטציה תרבותית למזרח התיכון (כמו בימי הביניים האסלאמיים) ובין אוריינטציה לאגן הים התיכון ממערב (כמו בתקופה ההלניסטית). דואליות זו יצרה מתח פנימי בחיי מצרים במהלך תולדותיה עד עצם היום הזה.

בעת החדשה גרמו אלה לכך שהמדינה המצרית היתה הראשונה מכל ארצות המזרח התיכון להיפתח למערב ולהפעיל את תהליך המודרניזציה. ההישגים הרבים של מצרים בתהליך זה היו אולי התופעה הבולטת ביותר בחייה. בין מדינות ערב מצרים היא המובילה במדע, בטכנולוגיה, בייצור ובשטחים אחרים. היא המספקת לעולם הערבי כולו רופאים, מהנדסים, פרופסורים ואנשי מקצוע אחרים. אף שהיא לא הגיעה לרמה המודרנית בכל השטחים, היא הצליחה להשיג איכות מערבית בכמה תחומים, שנבחרו בדרך כלל לפי סדר הקדימויות הלאומי.

המטוטלת ההיסטורית נעה שוב מזרחה בימי נאצר. במאמץ לבצר את תחושת הקוממיות הלאומית ולבטא אותנטיות תרבותית, פתח נאצר במאבק אנטי מערבי ובמסע ל"מיצור" ואחר-כך לערביזציה של מצרים. צעדים אלו הביאו להתקרמות במגזרים מסוימים, אך היו להם גם תוצאות הרסניות לגבי מרכיבי איכות ומודרניות בשטחים חיוניים. אינני גורס, שאוריינטציה לאותנטיות תרבותית חייבת בהכרח להביא לנסיגה, והמקרה של יפן יוכיח זאת, אולם בפועל היו נזקיה של מהפיכה זו מרובים.

באופן אירוני לא ניזוק נאצר באופן ממשי ממהפיכתו, שכן הוא עדיין נהנה מכוח האדם הניהולי והמקצועי המיומן שירש מן התקופה הקודמת. אולם בתקופת סאדאת החלו התוצאות להיות ניכרות. המסות של בני השכבות העממיות, שהורמו אל מוסדותיה של מצרים, נהפכו לדומיננטיות. מאפיינת אותן האוריינטציה כלפי פנים, ניכור — ואפילו עוינות — כלפי העולם החיצוני. ביטוי מובהק לתהליך זה הוא ירידת השליטה בשפות זרות, אפילו בקרב אנשי אוניברסיטאות. שכבות אלו מהוות את הבסיס החברתי לזרמי הפונדמנטליזם העוברים עתה על מצרים ומאיימים על השתלכותה בעולם המודרני.

לדידי, זו הסכנה החמורה ביותר העומדת כיום נוכח מצרים. לא מעט מן האינטלקטואלים ואנשי המקצוע המצרים מתריעים על כך. דומני, כי מובארכ עצמו מודע לבעיה זו, והוא מרכה לדבר לאחרונה על החזרת אמות מידה של איכות להשכלה הגבוהה ולשטחים אחרים במצרים, אך הצלחת מגמה זו עורנה בגדר שאלה פתוחה.

המאפיין האחרון שיוצבע עליו הוא מה שניתן לכנות המשאבים הפוחחים של מצרים. אין ספק, כי אנו דנים כאן בתופעה של העת החדשה, שכן מה שאפיין את מצרים במהלך ההיסטוריה היה דווקא שפע משאביה. מצרים היתה ידועה בעבר כ"אסם החיטה של אזור הים התיכון", והיתה מושא קנאתן של ארצות רבות. גם את העת החדשה החלה מצרים באופן מרשים. מערכות ההשקיה הגדולות שקמו בה, ראשיות התעשייה, שנשענו בין השאר על עושרה של הארץ בכותנה, התפתחות התשתית של המדינה לרבות התשתית ההשכלתית — כל אלה הבטיחו רבות לגבי עליית רמתה ומעמדה. מתוך ביטחון במשקל משאביה האנושיים והפיזיים של מצרים, ובהשראת תקופות זוהר בעבר, התפתחה בחברה המצרית אמונה ביכולתה להחזיק בעמדת הנהגה אזורית ואף להגשים "שליחות היסטורית" למען גושים גלובליים גדולים. תפיסה זו של יעודה של מצרים מציינת את אופי פעילותה במשך חלק ניכר של העת החדשה.

במציאות, נתגלעו הבקיעים בתפיסה זו כבר בתקופה שנרמה היה כי היא תקופת ההגשמה של התדמית-העצמית המצרית, דהיינו, התקופה הנאצרית. הסיבה הבסיסית לכך שמפעלו השאפתני של נאצר (כמו מפעלו של מוחמד עלי קודם לכן) ניצב לבסוף מול שוקת שבורה, היתה חולשת המשאבים העצמיים. נאצר הצליח להופיע במשך תקופה מסוימת כמי שמייצג כוח היכול לתמרן באופן אפקטיבי בין כוחות עולמיים גדולים, אולם לבסוף באה המציאות וטפחה על פניו.

עם כל הישגי המודרניזציה שהוזכרו ועם כל המשאבים הכלכליים שמצרים התברכה בהם — כמו מים בשפע, נפט, תעלת סואץ, נכסים תיירותיים וכדומה — מתקשה מדינה זו להתמודד עם האתגרים והרינימיות של תקופתנו. היערכותה הארגונית והנורמטיבית אינה מדביקה את הצרכים, והריבוי המהיר של האוכלוסייה אוכל כל חלקה טובה.

בעיית המשאבים המוגבלים נתגלתה לעין כול רק בשנים האחרונות. היא כופה על מצרים תלות בסיוע המערבי, ללא יכולת תמרון בינלאומית, וכופה עליה איזון עדין במבנה החברתי-כלכלי הפנימי, אף כאן ללא יכולת תמרון ממשית. על כן לא יהיה זה נכון לתלות את הקיפאון הנוכחי בהימנעותו של מובארכ מלקבל החלטות מכריעות. האופציות המוגבלות הן המאפיינות את מצרים של ימינו, והאילוצים המוטלים עליה נעוצים במציאות עצמה.

גילוי חולשתה של מדינתה הוא חוויה מכאיבה לחברה המצרית, אשר לפני זמן לא רב עדיין חיה בתחושת גדולה לאומית ושליחות היסטורית. היא יכולה אולי להתנחם במחשבה שתגודות מטוטלת בין גדולה וחולשה התרחשו פעמים רבות באלפי שנות ההיסטוריה של מצרים, ושהיסטוריה זו עדיין נמשכת.

יו"ר – ד"ר מרק הלר:

אני מבקש לכנס את המושב השני של יום העיון. מושב זה מוקדש לכמה היבטים פנימיים של המציאות המצרית.

נקודת המוצא תהיה מורשת הנשיא סאדאת למצרים בת זמננו, והמרצה יהיה ד"ר אהוד טולידאנו, מרצה בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת תל-אביב.

ד"ר אהוד טולידאנו:

מורשת הנשיא סאדאת

מעצם טיבה מורשת הינה מושג הנבחן לאורך זמן. קמד הזמן מאפשר להעריך את המרכיבים השונים במורשת כלשהי לאור השינויים בתנאים הפוליטיים, הכלכליים, החברתיים, התרבותיים והאינטלקטואליים. ככל שחולפות השנים נותר רישומם של אותם מרכיבים השורדים על אף השינויים, המשפיעים על מהלך ההיסטוריה והקובעים את אופיים של השינויים. ארבע וחצי השנים, שחלפו מאז נפל אנוור סאדאת מתבוסס בדמו על כימת המצעד בקאהיר, אינן מספיקות כדי להעריך לאשורו את החותם, שהותיר בחברה המצרית ובתרבותה הפוליטית. אולם טבענו, שאנו מנסים לעמוד על טיבן של מורשות ולחפש את המוצק, את הדפוסים, את המיסוד, אולי דווקא כאשר קרקע המציאות, שעליה אנו דורכים, היא חמקמקה, נודדת, קשה מאד להערכה מדינית, חברתית, כלכלית ותרבותית.

מן המפורסמות היא, שריכוזיות השלטון במצרים מעניקה חשיבות מיוחדת לאישיותו של השליט בעיצוב דמות המשטר והחברה. עבר אלנאצר הטביע חותם ברור במשך שמונה עשרה שנות שלטונו. אנוור סאדאת פסע בדרך קודמו בשנה וחצי הראשונות לשלטונו, אך לאחר מאבק פנימי, שהיה אישי ועקרוני, החל לנווט את הספינה המצרית בכיוון פוליטי וכלכלי שונה באורח משמעותי. שינוי כיוון זה היה מלווה בשלילת מורשת המשטר הנאצרי ובתופעה, שכונתה בזמנה – "דה-נאצריזציה".

את מקום האוריינטציה הפרו-סובייטית תפסה אוריינטציה פרו-מערבית מובהקת; את הפאן-ערביות הנלהבת החליפה פנייה פנימה לטיפול בנושאי כלכלה וחברה; בקרקע חד-מפלגתית ובאווירה ספוגת פחדים בזירה הפנימית ניטעה ראשיתה של דמוקרטיה מהוססת ובלתי שלמה; תחת "הסוציאליזם הערבי" באה "הדלת הפתוחה" בכלכלה; במקום מלחמות עקובות מדם עם ישראל (ולאחר מלחמת יום הכיפורים) באו יוזמת השלום, שיחות קאמפ-דייורד והסכמי השלום. את אלה ירשה מצרים של מובארכ ועמם היא עדיין חיה כיום.

קרוב לחמש שנים לאחר עליית הנשיא מובארכ לשלטון במצרים, אפשר כבר לאתר אשכול מאפיינים, המהווה מעין "תעודת זהות" מדינית-כלכלית-חברתית של מימשלו. הברדלי הסגנון, שבלטו לעין כבר מתחילת דרכו של הנשיא החדש, הוכחו כמייצגי דרך מהותית ולא רק כסממן חיצוני. אולם, דווקא משום שמימשל מובארכ מהווה המשכיות שונת דגשים לממשל סאדאת ובשל העדרה, עד כה, של "דה-סאדאטיזציה", בולטים לעינינו קוויה המרכזיים של מורשת סאדאת.

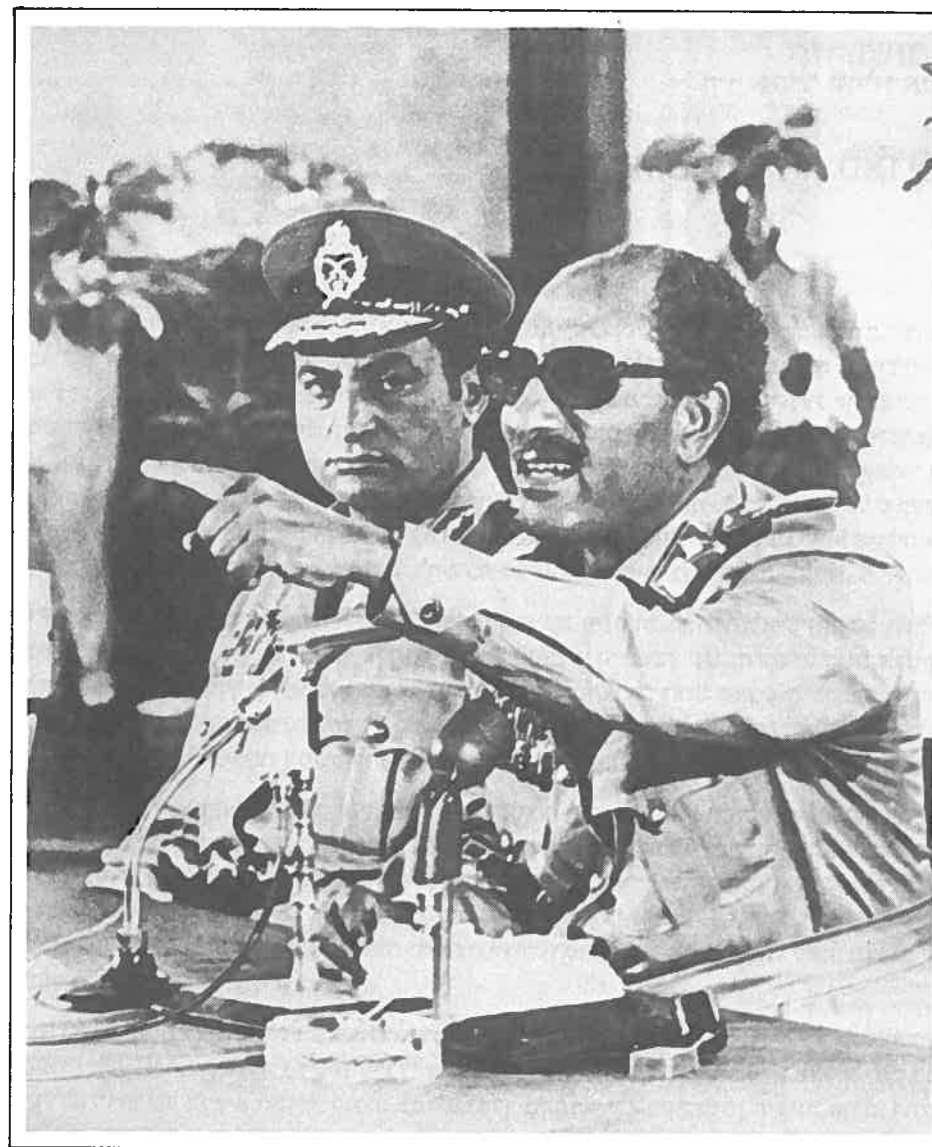
בראש וראשונה ניכר הדבר באופי המשטר. כמשקל נגד למשטר החד-מפלגתי בתקופת עבד אלנאצר הציב סאדאת את "הדמוקרטיה". הוא הירבה לדבר על חיסול "מנגנוני החושך", או "מרכזי הכוח" (מראכו אלקוה) הנאצריים, ועל כך שאין מחנות מעצר, תאי עינויים ואסירים פוליטיים. מולם הציג את קיומן של מפלגות אופוזיציה, את חופש העיתונות ואת השמירה על חירויות קונסטיטוציוניות. דגש מיוחד הושם על עליונות החוק (סיאדת אלקאנון) ועל עצמאותה של מערכת המשפט, כחלק מההקפדה על עקרון הפרדת הרשויות.

חשיבות השינוי, שהכניס סאדאת באופי המשטר, היא כפולה: מחד גיסא, אכן הורגשה ליברליזציה בחיים הפוליטיים במצרים בתקופתו; מאידך גיסא, לשימוש הקבוע והמתמשך במטבעות לשון הלקוחות מהעגה הפרלמנטרית-דמוקרטית היה ערך מצטבר של חינוך הציבור ותיעול ציפיותיו לכיוון של יתר דמוקרטיזציה. ברור, כי הדמוקרטיה של סאדאת לא היתה שלימה, כי לא ניתן שוויון הזדמנויות לגופים אופוזיציוניים, כי חופש ההתארגנות והביטוי היו מוגבלים וכי השימוש בכמה מכשירים מובהקים של משטר דמוקרטי (בחירות, משאלי עם) היה לקוי. עם זאת, הפער שבין היומרה לבין המציאות לא היה בשיעור כזה, ההופך את הדיבורים על דמוקרטיה למגוחכים ונטולי כל אמינות. קיומו של פער בשיעור כזה היה פועל נגד תהליך חינוכו של הציבור המצרי לקראת מעבר למשטר דמוקרטי יותר.

הדמוקרטיה המוגבלת היתה מעוגנת בתפיסתו של סאדאת, אשר מְסֹדֶה היתה פטרנליסטית וגרסה, כי הציבור טרם הוכשר לחיים דמוקרטיים מלאים וכי לשם כך דרושה תקופת מעבר של דמוקרטיה על-תנאי. כאשר התקבל הרושם, כי המשטר נסוג מן הזירה הפוליטית הפנימית ומניח לאופוזיציה להיאבק על נפשו של הציבור, היה זה יותר מתוך שאננותו של הנשיא עצמו, ביטחונו בפופולריות שלו (שהדרדרה חמורות בשנות שלטונו האחרונות), ופחות מתוך נכונות לקבל את עקרונות הדמוקרטיה כפשוטם. עם זאת, ברור כי בתקופת שלטונו של סאדאת הונחו יסודות חשובים להפרדת הרשויות, להתעצמות מעמדה של מערכת המשפט ולביצור סמכותה של החוקה (שנתקבלה ב-1971). כן צומצמה בולטותם ועריצותם של מנגנוני הביטחון השונים, והשכבה בעלת המודעות הפוליטית החלה לחוש באפשרויות המתרבות לפעילות גלויה.

דפוס שלטוני זה זכה להרחבה וביסוס משמעותיים בתקופתו של מובארכ. פעילותן של מפלגות האופוזיציה חפשית יותר, וחירות הביטוי שלהן בעיתונות הכתובה הינה, למעשה, בלתי מוגבלת. התמודדותן של מפלגת ה"ופד" ו"העבודה" עם הממשלה ב"מועצת העם" מצטיינת בחריפות וזוכה לסיקור נרחב, לעתים אף באמצעי התקשורת האלקטרוניים הנשלטים בלעדית על-ידי הממשלה. עצמאותה של מערכת המשפט טופחה, ועל אף תקפותם של חוקי חירום לא עשתה עד כה הממשלה שימוש בצווי חירום, אשר לא הופעלו אפילו במהומות אנשי "הביטחון המרכזי" בפברואר 1986.

בימי שלטונו של מובארכ גבר השימוש במטבעות לשון מן התחום הפרלמנטרי-דמוקרטי-ליבראלי בהתבטאויות ראשי השלטון. גובשה תפיסת עולמו של המימשל בנושאים מדיניים ובקשר שבין אלה

(ארכיון "ידיעות אחרונות")

(צילם: שלום בר-טל, יידיעות אחרונות)

הפרלמנט המצרי

ההרעה המשמעותית, שחלה במצבה הכלכלי של מצרים כתוצאה מירידת מחירי הנפט וגל הטרור, שהבריח את תיירי המערב מאתריה, דוחקת את מימשל מובארכ אל חלופות לא אטרקטיביות למדיניות הנוכחית. עיקר הלחץ מופעל על-ידי הנתונים ועל-ידי גורמי חוץ בכיוון מדיניות סכסוך, המאפשרת לשמור על רמת מחירים נמוכה של מצרכי יסוד עבור השכבות החלשות. פגיעה בסכסוך הנוכחי נתפשת על-ידי ההנהגה המצרית, ונתפשה ככזו גם בתקופת סאדאת, כאיום ממשי על השקט החברתי והפוליטי. במקביל נוצרו ציפיות רבות להמשך תנופת הפיתוח: ההשקעה בפרוייקטים — כבישים, גשרים, מערכות טלפון, חידוש ציוד כענפי תעשייה ושירותים רבים — ניכרת בנוף העירוני במצרים ועליה בונה המימשל לא מעט מיוקרתו.

גם במדיניות החוץ ניכרים הדגשים מיוחדים למימשל מובארכ, אלא שכאן מרכיב ההמשכיות בולט ברמה האסטרטגית ומוצנע כלשהו במישור הסגנוני. למן ראשית שלטונו גילה מובארכ אינחת מהדימוי החד-צדדי של מצרים בזירה העולמית (פרו-אמריקני) והרגיונאלית (מנותק ממדינות ערב). במהלך השנים האחרונות חל שיפור משמעותי בקשריה של מצרים עם מדינות הגוש המזרחי, הוחזרו

לכין נושאים כלכליים וחברתיים. "הדמוקרטיה האמתית", כפי שמכנים אותה אנשי מובארכ, היא התשובה לביקורת האופוזיציונית הטוענת, כי הדמוקרטיה המצרית היא "פיסחת". "הדמוקרטיה האמתית" מושחתת על חופש ביטוי, רכ-מפלגתיות, שלטון החוק, צדק חברתי ויציבות פוליטית. כל אלה דרושים, כדי שהמדינה תקדיש את מירב מאמציה לטיפול בבעיותיה הבעורות של החברה המצרית בתחום הכלכלה, השיכון, התעסוקה, הרווחה והחינוך. את האופוזיציה תוקפת הממשלה על שהיא, לדבריה, בלתי אחראית, מתעסקת בחיסול חשבונות במקום לאפשר לממשלה לטפל בבעיות הלאומיות האמתיות ומבקשת לערער את היציבות הפוליטית והשקט החברתי במצרים.

גם כיום אין הדמוקרטיה המצרית מושלמת. אולם, מימשל מובארכ צעד צעדים חשובים בכיוון מיסוד דפוסי פעולה פוליטיים חפשיים וכיצור שלטון החוק והמשפט. זוהי הרחבה משמעותית של הרפורמה שהכניס סאדאת, הרחבה המעידה על התמסדות מרכיב זה במורשתו. כמובן שניתן להחזיר את הגלגל אחורה. אפשרות כזאת קיימת, אם יגבר האיום על יציבות המשטר וזה יאלץ להגיב בעצמה. אולם, ברור כי המחיר שישולם עבור נסיגה ממה שהושג עד כה כשטח זה יהיה גבוה למדי, ואף זה הינו שיקול שעל המימשל להתחשב בו בקביעת מדיניותו.

ניתן לומר, כי מימשל מובארכ החל לפעול בזירה הפנימית במצרים תוך שימוש בכלים, שמעניק משטר פרלמנטרי-דמוקרטי. בכך יש שינוי מהקו שהיה נקוט בזמן סאדאת, אשר אמנם יצר את התשתית והכלים, אולם בכל שעת מבחן ביכר לפעול מחוץ למערכת שיצר ולאכופ את רצונו עליה "מלמעלה". מובארכ מתמודד עם התקפות האופוזיציה בהתקפות-נגד בעיתוני הממשלה ומפלגת השלטון ואינו סוגר עיתונים עוינים. נציגי מפלגתו משיבים ב"מועצת העם" לביקורת האופוזיציה, ועל אף טענותיה הם אינם מתעלמים ממנה. מפלגת השלטון פועלת בזירה המפלגתית בגיוס קאדרים, התמודדות בקמפוסים והופעה בהפגנות ועצרות האופוזיציה. המימשל מעביר יותר תפקידים בזירה הפוליטית לירי "המפלגה הלאומית הדמוקרטית", אם כי עדיין קיימת זהות רבה (מדי) בין המימשל והמפלגה. ברור, כי צמצום חלקם של מנגנונים ממלכתיים בטיפול בנושאים מפלגתיים הוא חיוני להתפתחותה של דמוקרטיה אמיתית במצרים.

בתחום הכלכלי ניתן לאתר כמה קווים מאפיינים ממורשתו של סאדאת, שהתמסדו בתקופת מובארכ והפכו לחלק ממדיניות ארוכת טווח. מדיניות "הדלת הפתוחה" (האֶנְפָּתַח) נמשכת בשינוי סגנון. המימשל ממשיך לאפשר ליומים פרטיים לפתח תכניות ולהרוויח, אך הוא מבקש להצניע את הפער החברתי שהתרחב בעקבות מדיניות זו. הצריכה הראונית והמקוממת, שהיתה מטרה לחצי ביקורת בתקופת סאדאת, איננה זוכה לעידוד מצד מובארכ. במקביל, נעשה מאמץ להוקיע ולהביא למשפט ספסרים ועברייני מטבע ומס. מושג דגש על מדיניות של "צדק חברתי" (עדאלה אֶגְתָּמָעִיָה): עידוד יזמה ועשיית רווחים ביושר, מלחמה בהתעשרות מתוך ניצול עבודת הזולת ובמירמה והגנה על החלשים שבחברה. כל זאת כדי שהצדק ייעשה וייראה, שלא יוצרו כיסי התמרמרות ותחושות קיפוח, העלולים לסכן את השקט החברתי ולפגוע ביציבות הפוליטית.

היחסים עם ברית המועצות לרמת שגרירים והוגבר שיתוף הפעולה במישור הכלכלי. חודשו יחסיה של מצרים עם ירדן, הודקו יחסיה עם עיראק ומרוקו והיא נמצאת בדו־שיח מדיני מתמיד עם אש"ף־ ערפאת. למרות זאת, לא נסוגה מצרים ממחויבותה העקרונית להסכמי השלום עם ישראל והתמסד מה שמכונה "השלום הקר".

דומה, כי גורם חשוב נוסף הנלווה למורשת סאדאת הפך למאפיין מתמשך גם של מימשל מובארכ. על אף הדרך הברורה ואשכול המסרים הניתן להגדרה ולקליטה, נעדרים מימשלי סאדאת ומובארכ אידיאולוגיה מגייסת המונים, המשמשת "דבק" חברתי ופוליטי. גורם זה בולט במיוחד לאור ההשוואה המתבקשת עם תקופתו של עבד אלנאצר. סאדאת בעל החזון והכושר הדמטי המעולה יכול היה להזניח את ההיבט האידיאולוגי ולקיים מתח פוליטי חיובי סביב סידרת אירועים, שנהפכו מיד למרכז ההתייחסות בקרב השכבות בעלות המודעות הפוליטית. דווקא בתקופתו של מובארכ, אשר אישיותו אינה מצטיינת בתיאטרליות ואשר הפך את הענייניות חסרת הדרמה למסר שלטוני, בולט יותר העדרה של אידיאולוגיה מגייסת בתפקיד פוליטי־חברתי של "בולם זעזועים".

לסיכום נראה, כי אולי מפני שמורשת סאדאת איננה כוללת משנה אידאית סדורה ומפותחת — העובדה שאנו מדברים על "נאצריזם" אך לא על "סאדאטיזם" — הרי שמרכיב חשוב בהתמסדות כמה מן העקרונות החשובים, שהנחו את סאדאת, הוא הרישום העמוק שהוא הותיר בנפש סגנו ויורשו. רושם זה גם הובן והוטמע על־ידי מובארכ באורח יסודי ועמוק, שכן הוא פיתח והרחיב את התפיסות ולא הסתפק באימוצן השטחי והמכניסטי. כושר הישרדותו של מימשל מובארכ בעתיד יקבע באיזו מידה תיהפך מדיניות "הדמוקרטיה והשלום" לתופעה של קבע בארץ הנילוס.

יו"ר — ד"ר מרק הלר:

תודה רבה לד"ר טולידאנו. בין המאפיינים העיקריים של המדינה המצרית הזכיר פרופ' שמעון שמיר את מרכזיותו של הצבא. לנושא צבא מצרים יתייחס תא"ל (מיל') אהרון לברן, ששירת בצבא יותר מ־30 שנה בתפקידים שונים. כיום הוא חוקר בכיר במרכז למחקרים אסטרטגיים.

תא"ל (מיל') אהרון לברן:

הצבא המצרי

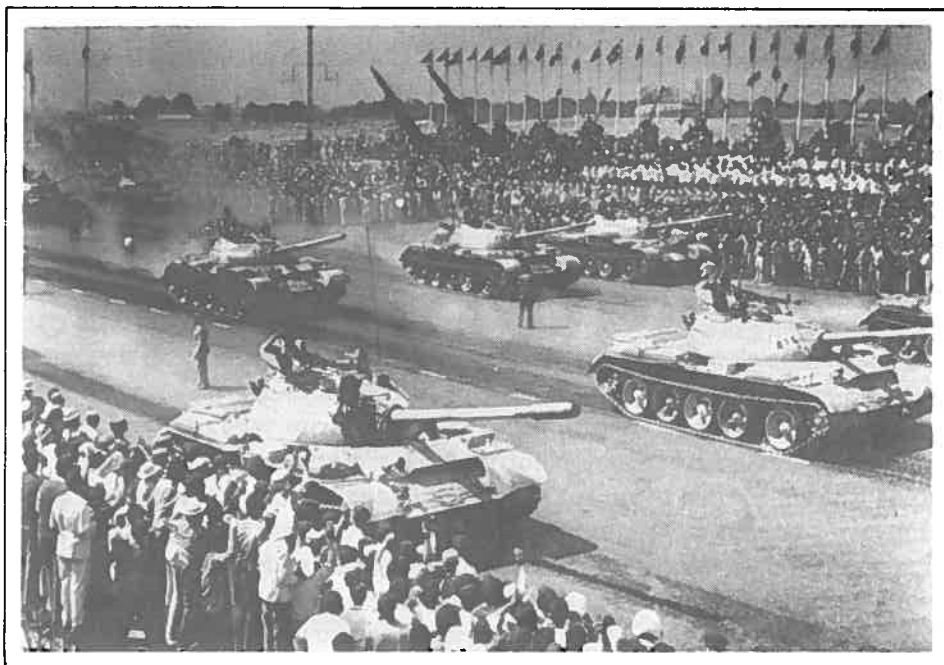
כשמדברים על הצבא המצרי ביום עיון לזכרו של דדו, אי אפשר שלא לערוך השוואות, וההשוואה המתבקשת מאלה היא: הצבא המצרי כיום מול זה שהיה במלחמת יום־הכיפורים. התופעה הבולטת מיד היא שהצבא המצרי כיום איבד את בכורתו בגודל ובהיקף לצבאות כמו זה של עיראק, ולדעתי גם ביחס לצבא הסורי (במספר חיילים, כמויות כלים ומספר עוצבות). כלומר, למרות שמצרים היא הגדולה במדינות ערב, שוב אין הצבא המצרי הצבא הערבי הגדול, כפי שהיה במלחמת יום הכיפורים. עם זאת יש לציין, כי אין מדובר בצבא חלש וחסר ערך, כפי שעלול להשתמע, וכפי שמנסים להציגו במערב, כאשר רוצים להרגיע את ישראל באשר לנשק החדש הזורם לצבא המצרי. אין זה צבא חלש וחסר ערך עקב התהליכים והמגמות המאפיינים את בניין הכוח המצרי.

בבניין הכוח המצרי בולטים שלושה תהליכים עיקריים:

- מעבר מנשק סובייטי לנשק מערבי.
- מאמץ רב (שמקדיש הצבא המצרי) לחידוש הנשק הסובייטי הקיים עדיין במחסני הנשק בכמויות רבות.
- ארגון מחדש של סדר כוחות (סד"כ) היבשה, במובן זה שהופכים אותו לצבא ממוכן ונייד יותר. אפרט כל אחד מהתהליכים הנ"ל:

א. במעבר מנשק סובייטי לנשק מערבי בולטות שתי תופעות עיקריות:

- 1) ארצות־הברית הפכה להיות ספקית הנשק העיקרית של מצרים. שליש מהמערך הקיים בצבא המצרי בטנקים או בנגמ"שים הוא נשק אמריקני מתקדם; מדובר בעיקר בטנקים M60-A3, ונגמ"שים M-113. מערך טילי הנ"ט המפורסם של הצבא המצרי ביום הכיפורים, שהיה מבוסס על טילי נ"ט סובייטים, נשען יותר ויותר על טילי נ"ט אמריקניים. תופעה מעניינת יותר היא הרכש של חתם נייד, והכוונה לתותחים מתנייעים (תומ"חים) שמצטרפים ממחסן הנשק האמריקני לזה של הצבא המצרי. בחיל האוויר המצרי ישנם מטוסי קרב אמריקניים מתקדמים — 40 מטוסי F-16 ו־35 פנטומים. כן מדובר על רכישת 40 — 80 מטוסי F-16 נוספים (מדגם מתקדם יותר). בנוסף למטוסים מתקדמים יש לצבא המצרי מטוסי התראה ושליטה אווירית מסוג "הוקאי", וחימוש אוויר־אוויר ואוויר־קרקע אמריקניים. בהגנה אווירית מדובר בסוללות "הוק" משופר וסוללות נ"מ "צ'פרל". בתחום הימי מדובר בטילי "הארפון" וכיו"ב. כלומר, ארצות־הברית הפכה להיות ספק נשק עיקרי בתחומי היבשה והאוויר, כשכל זה מתאפשר

(צילום: AFP)

מצעד צבאי בקאהיר ביום השנה למלחמת יום הכיפורים, 1974

אילוצים כספיים וכוונות לצמצם את הצבא המצרי בכשליש (מ-450 אלף לכ-300 אלף איש). הגידול הזה בעוצבות אינו תוספת נטו, אלא איגוד וארגון כוחות קיימים בצורה שונה. וכמובן שהגידול בעוצבות מביא לכך שהמצבות ביחידות חסרות, והמצרים צריכים למלא ולאישי אותן באנשי מילואים.

(2) התופעה השנייה והמעניינת יותר היא השינוי במבנה ובאופי של כוחות היבשה. מתרחש תהליך, שלפיו ישנה עלייה חדה ביחס הדוויזיות המשוריינות והממוכנות בסדר"כ (10 מתוך 12 דוויזיות) לעומת המצב שהיה במלחמת יום הכיפורים (5 מתוך 10 דוויזיות). השינוי בולט לא רק בריבוי טנקים ונגמ"שים, אלא גם בשני מרכיבים חדשים, שלא היו בצבא המצרי במלחמת יום הכיפורים — טילי הנ"מ הניידים וארטילריה ניידת. במלחמת יום הכיפורים היו למצרים סוללות טילי נ"מ ספורות בלבד, ואילו היום כשליש ממערך טילי הנ"מ, שהוא אחד המרכיבים המרכזיים ביותר של הצבא המצרי, מבוסס על טילי נ"מ ניידים. תופעה אחרת היא התחלת רכש של תותחים מתנייעים (ארטילריה מתנייעת). כל זה מצביע במובהק על הפיכת הצבא המצרי

בזכות סיוע צבאי אמריקני של 1.3 מיליארד דולר לשנה (שהוא כולו מענק מהשנה). מסך כל הסיוע של 2.3 מיליארד דולר, מיועדים 1.3 מיליארד דולר לצרכים צבאיים.

(2) התופעה השנייה היא גיוון מקורות הרכש המצרי מהמערב בכלל, זאת במקביל לרכש מארצות-הברית. הסיבות לכך ברורות: מצרים אינה רוצה להיות תלויה במקור אספקה צבאי אחד, למרות שהדבר כרוך בהוצאה כספית אדירה, ובייחוד במטבע חוץ. בין מקורות הרכש הנוספים מהמערב בולטת בעיקר צרפת, המספקת למצרים מטוסים כמו מיראז' 2000, שהראשונים מהם התחילו להגיע לאחרונה לחיל האוויר המצרי. בחיל האוויר המצרי מצויים גם המיראז'ים הישנים יותר — מיראז' 5. מצרפת נרכשו מסוקי ה"גאזל" וכן מטוסי האימון מסוג "אלפא-ג'ט". להגנה האווירית מספקת צרפת סוללות נ"מ ניידות (של טילי נ"מ ניידים) מסוג "קרוטל". מדינות נוספות המספקות נשק למצרים הן ספרד, ברזיל ובריטניה. ספרד מספקת נגמ"שים אופניים וכלי שיט. ברזיל מספקת את מטוס האימון "טוקנו", ומתנהלים מגעים בינה לבין מצרים על תכנון טנק. בריטניה מספקת טילי נ"ט, מסוקי ים ועוד.

ב. חידוש ושיפור באמצעי הלחימה הסובייטיים הקיימים נעשה בגלל הימצאותו בכמויות גדולות מחד גיסא והאילוצים הכספיים מאידך גיסא. בתהליך זה מושקעים מאמצים רבים: במערב, חברות אמריקניות ובריטיות קשורות בהסבת טנקים (קנה תותח, בקרת אש, ניידות וכיו"ב) ותותחים נגריים לתותחים מתנייעים. ארצות-הברית קשורה בהחלפת מכ"מים במיגים המצריים. במזרח, מעניין לציין את מקומה של סין שמספקת גם מטוסים וגם כלי שיט למיניהם. עסקת רכש של אמל"ח יבשתי, שעמדה על הפרק בין מצרים לסין, בוטלה בגלל הטענה המצרית שמעורבים בה רכיבים ישראלים.

לאחרונה התחילו גם מגעים בנושא בין מצרים לברית-המועצות, על רקע שיפור מסוים ביחסים בין שתי המדינות. ייתכן בהחלט, שברית-המועצות תספק חלקי חילוף למצרים וגם תעסוק בשיפוץ כלים סובייטיים הנמצאים ברשות הצבא המצרי. אחד הדברים המעניינים בהקשר זה הוא הייצור העצמי והתעשייה הצבאית המצרית. התעשייה הצבאית המצרית קיבלה תנופה בלתי רגילה והייצור העצמי לובש ממדים רציניים ביותר, ומעבר להסבת טנקים ותותחים בסיוע מערבי יש למצרים גם תכניות מרחיקות לכת לייצר טנק מערכה. זאת בנוסף למה שמיצר בפועל, אם בתחמושת ואם בנשק קל. המדובר בכלים ברמה רצינית יותר כמו למשל מטוסי אימון. בהקשר זה הזכרתי את ה"אלפא-ג'ט" וה"טוקנו". בחצ"ש המצרי מייצרים גם את מסוקי ה"גאזל" וכן תותחים מסוג D-30, שאותם רוצים להסב אחר כך לתותחים מתנייעים. כמו כן מייצרים משוריינים. טילי נ"מ, טילי נ"ט ועוד. הייצור העצמי בתע"ש הפך את מצרים ליצואנית נשק בהיקף מכובד, בעיקר לעיראק, שלה סיפקה מצרים אמל"ח וחלפים ב-3 ביליון דולר בשנים האחרונות.

ג. בארגון מחדש של סדר כוחות היבשה קיימות שתי תופעות:

(1) הגידול שחל במספר העוצבות היבשחיות, לצד השינוי במבנה ובאופי של עוצבות אלה. הצבא המצרי גדל מ-10 ל-12 דוויזיות, וזאת בשעה שנכרת הסכם שלום בין ישראל למצרים ולמרות

לצבא ממוכן ונייר. שינוי זה מאפשר כיום לצבא המצרי לחנן מבצעים התקפיים ניירים, אפשרות שלא היתה לו בעבר.

שלושת התהליכים שהוזכרו לעיל – המעבר לנשק מערבי, הגידול בעוצבות וכן המיכון והניידות שלהן – מתרחשים אחרי חתימת הסכם השלום עם ישראל. מכאן אפשר לומר, שדווקא חתימת הסכם השלום בין מצרים לישראל איפשרה את התהליכים האלה, שישפרו בסופו של דבר את הרמה והכושר של הצבא המצרי בעתיד.

שאלה מקדימה לדיון בנושא הכשירות והיכולת המבצעית של הצבא המצרי היא: מרוע נבנה הכוח הזה ולקראת מה מכשירים אותו? ישראל אינה האויב היחיד, למרות שהיא נתפסת עדיין בעיני הצבא המצרי כאויב עיקרי. למצרים ישנן בעיות אסטרטגיות רציניות נוספות – בגזרות הלובית והסודנית. בשנת 1977 היתה מלחמה בין הצבאות המצרי והלובי בהיקף מוגבל, ומאז קיימת מתיחות מתמדת בין שתי המדינות, על רקע חתרנות לובית בלתי נלאית כלפי מצרים. ואכן, בפיקוד מערב (מול לוב), שהוא שני בחשיבותו כיום לפיקוד מזרח (אזור התעלה), ריכוזו המצרים כוחות משמעותיים, ביניהם, גם דווייית שריון. מאז ומעולם היוותה סורן בעיה אסטרטגית חשובה למצרים. המצרים תופסים את סורן כעומק אסטרטגי למצרים, וכן יש להם רגישות עצומה למי הנלווה ולמדינות השוכנות לאורכו. הארועים האחרונים שקרו בסורן, דהיינו – ההפיכה וההתקרבות הסודנית ללוב, החרפו את הבעיה האסטרטגית בגזרה הסודנית. לאור האמור לעיל, עומדות לפני הצבא המצרי משימות חרשות, שעליו להכשיר עצמו לקראתן. בנוסף לכך, במישור האופרטיבי, יש גם זירות לחימה שונות וחרשות. מרחב סיני והמרחבים הלוביים והסודניים בוודאי אינם רומים לקו התעלה, שהיה זירת הלחימה במלחמת יום הכיפורים. זירות אלה מחייבות כמובן צורת לחימה שונה, והכוונה לצורת קרב ניידת, בניגוד לקרב הסטאטי שהיה בעבר. לכן, בצבא המצרי מושם דגש על אימוני הקרב הנייר, ואלו, מעניין לציין, אינם מתנהלים רק באספקטים הגנתיים. עובדה אחרת הראויה לאזכור היא שהמצרים טרם נטשו את הרוקטרינה המזרחית הסובייטית, לפחות כשמדובר בכוחות היבשה. זאת בניגוד לחיל האוויר, שבו מאומצות הרוקטרינות המערביות, בגלל השיתוף ההדוק עם האמריקנים. משנת 1980, שמבחינות רבות היא קו פרשת מים (השלום עם ישראל ושינוי האוריינטציה המדינית לכיוון ארצות-הברית) מתנהלים מדי שנה תרגילי "כוכב זוהר", תרגילים בהיקף גדול משותפים לצבא המצרי ולצבא ארצות-הברית. התרגיל האחרון היה בשנת 1985 באזור אלכסנדריה, ועסק בנחיתה מהים והריפתה, כאשר האמריקנים נותחים מהים, והמצרים מתרגלים הריפתם. לאחרונה עברו שני הצדדים גם לתרגילים קטנים יותר בהיקפם כמו זה שכונה "קוברת ברזל" ושהתבצע בדרום מצרים. היה זה תרגיל של כוחות מיוחדים, ולפי המתווה שלו נראה שהוא עסק באפשרות של התערבות מצרית, או מצרית-אמריקנית, בסורן. התרגילים הללו ושיתוף הפעולה הצבאי עם צבא ארצות-הברית תורמים לשיפור הרמה והכושר של הצבא המצרי גם בהקשרים התקפיים, ומעניקים להם גם כושר פעולה של "זרוע ארוכה", דהיינו יכולת פעולה למרחקים גדולים.

חידוש נוסף הוא שיתוף הפעולה המצרי עם צבא ירן. בין שני הצבאות מתנהלים ביקורים צבאיים

הרדיו ומתקיימים מגעים הרוקים. אחד השיאים של שיתוף פעולה זה היה תרגיל צבאי משותף לשני הצבאות שהתקיים במצרים.

בהקשר זה של הכשירות והיכולת המבצעית של הצבא המצרי יש לבחון את אופן ההתמודדות שלו עם נשק מערבי מתקדם ומורכב. ההתמודדות הזו אינה עולה יפה, עקב הקשיים המסורתיים הנובעים מאחוז בורות גבוה בקרב מגויסי החובה ומחוסר כוח אדם מקצועי טכנולוגי. על קשיים אלו מעידים המצרים וגם מומחים אמריקנים, הנמצאים במגע מתמיד עם הצבא המצרי. המצרים עצמם הם יותר אופטימים לגבי היכולת המצרית ויכולתה להשתפר.

חיל האוויר המצרי הוא שהפיק את הרווח הגדול ביותר משיתוף הפעולה עם צבא ארצות-הברית ומן הנשק המערבי המתקדם. הקושי לקלוט אמל"ח מערבי יכול להיות מומחש בפרשת הפנטומים: מצרים הגיעה למצב שלא יכלה לקלוט את 35 הפנטומים, שקיבלה מארצות-הברית, וחיפשה דרכים להיפטר מהם (אם על-ידי החזרתם לארצות-הברית או על-ידי מכירתם לטורקיה). בסופו של דבר נשארו הפנטומים בצבא המצרי.

עובדת קיום נשק מזרחי ונשק מערבי כאחד מחייבת כמובן גם מערכות תחזוקה כפולות, דבר היוצר בעיות תחזוקה וכיו"ב. עם זאת, למרות הקשיים העכשוויים, הרי עצם קיום נשק מתקדם והעיסוק בו חייבים, בסופו של דבר, להעלות את הרמה של הצבא המצרי. ייתכן, שהמצרים לא ימצו את המירב מהנשק הזה, אבל הכושר ישתפר בסופו של דבר.

פרופ' שמיר הזכיר בדבריו את דיוכי מרד שוטרי הביטחון, ויש להוסיף כי הרבר נעשה במהירות וביעילות. זו היתה הפעם השנייה מאז המהפיכה המצרית (הפעם הראשונה היתה במהומות המזון ב-1977) שהצבא עורב בריכוז מהומות פנימיות, דבר המצביע על מקומו המרכזי של הצבא במדינה המצרית.

מעניין לציין את מעורבות הצבא בסקטור האזרחי. אילו היה הצבא עוסק רק בהקמת גשרים, בסלילת דרכים ובהנחת קווי טלפון, שיש בהם, אולי, צורך אזרחי וצבאי כאחד – נחא. אלא שהצבא החל לעסוק גם בחוות חקלאיות, כדי לספק את צורכי המזון והלבוש שלו עצמו, ולאחרונה גם לסיפוק הצרכים של המגזר האזרחי. הדבר גורם למחלוקת בין המצדדים לבין הגורמים האזרחיים המתנגדים לתחרות לא הוגנת זו מצד הצבא. המחלוקת חררה גם לשורות הצבא, שיש בו שתוהים מרוע על החיילים לגדל ירקות, פעילות הפוגמת במוכנות המבצעית. מעורבות זו של הצבא והמחלוקת סביבה משקפות את ההתלבטות הקיימת בהנהגה המצרית על מקומו של הצבא בקרב החשוב ביותר בעיניה – הקרב הכלכלי.

תקציב הביטחון מהווה, ללא ספק, נטל על כלכלת מצרים. השנה תקציב הביטחון הוא בהיקף של 3.9 מיליארד דולר (לעומת 3.4 מיליארד דולר בשנה שעברה). יש פה כמובן עלייה נומינלית, אך בגלל האינפלציה השחיקה הריאלית היא בהחלט רצינית. סכום זה אינו כולל עדיין את הסיוע מארצות-הברית (1.3 מיליארד דולר נוספים). תקציב זה מהווה 15 אחוזים מהתקציב המצרי הכללי. נטל זה

מחייב כמובן הצטמצמות בהתעצמות או לפחות קצב אטי בהתעצמות. יחד עם זה המצרים היו זהירים שלא לפגוע ביכולתו של הצבא המצרי, בייחוד לאחר המהומות שהיו.

לסיכום, לאור הדברים שנאמרו לעיל ניתן להסיק את המסקנות הבאות:

א. הצבא המצרי נמצא, כאמור, בשלב מעבר, או כלשון חכמינו — "ירידה לצורך עלייה". לאחר שלב זה יהיה הצבא המצרי טוב יותר.

ב. כתוצאה מתהליך זה, גוברים סיכויי המלחמה מצד הצבא המצרי. עם זאת, להערכתי, ההנהגה המצרית לא תמהר לסכך את הצבא המצרי במלחמה, משלושה טעמים:

(1) הצבא המצרי נמצא עדיין — ויימצא עוד זמן מה — בשלב עדין, רגיש, "שלב מעבר".

(2) העדר אינטרס חיוני או אי-קיום מצב של מצוקה, שני דברים שהיו הסיבות שהגיעו את מצרים ליזום את מלחמת יום הכיפורים.

(3) הסיכונים הגדולים הכרוכים במלחמה כזו, כמו: אבדן סיני, ביטול הקשרים עם ארצות-הברית לרבות הסיוע המתקבל ממנה.

עם זאת, והיה והמצרים יחליטו להסתכן במצב לחימה, הם בהחלט יכולים להכניס ולרכז כוחות ניכרים בסיני, וודאי בפרופיל מיגנתי בשלב ראשון. בכל מקרה על ישראל להיות עירנית לבניין הכוח המצרי ולהכשרתו ולכוונתו אפשרויות הנובעות מכך. במלים אחרות, אסור שהשלום עם כל חשיבותו, והוא חשוב, ירדים את העירנות הישראלית.

יו"ר — ד"ר מרק הלר:

תודה רבה לתא"ל לבין. הנושא האחרון במושב זה הינו ללא ספק אחת השאלות הקריטיות והבוערות על סדר היום המצרי, והוא האסלאם במצרים. סא"ל משה, בבקשה.

סא"ל משה:

האסלאם במצרים

הפעילות האסלאמית מהווה את אחת התופעות העומדות תדיר מול עיניו של מובארפ כשיקולי ביטחון, כלכלה ומדיניות וגם בזיקה למדיניות החוץ. לכן, הדיון בפעילות זו הוא, אולי, נקודת החיבור הטובה ביותר עם המושב הבא של יום העיון, שיעסוק בהיבטים של מדיניות החוץ של מצרים.

מטבע הדברים, העיסוק שלנו באסלאם במצרים הוא עיסוק רכגוני. יש לנו קשיים בצפיית התופעה וכוודאי במדידת הסיכונים הנלווים אליה. אנסה לתאר בקצרה את מה שנקרא היום במצרים — הפונדמנטליזם האסלאמי, בהנחה שזה אמנם הזרם העיקרי, הרוגש והמשפיע.

אומר מיד בהערת אגב: משום שזרם זה קורץ הרבה יותר למשקיף המערבי, לעיתונאי, אולי גם לחוקר האקדמי, הרי מטבע הדברים כל מה שנקרא האסלאם הממוסד — אותה פעילות דתית-תרבותית הסובבת סביב אוניברסיטת אלאזהר כסמכות הדתית הבכירה — מקבל, לדעתי, משקל פחות בתצפיות ובפרסומים. אמנם, גם סקירה זו תתמקד באסלאם הפונדמנטליסטי ובגילוייו המאורגנים, אולם אין להוציא מכך מסקנות לגבי עצמתה של הפעילות האסלאמית ברוכד התרבותי במצרים, המתקיימת בהיקף רחב. כך או כך, האסלאם הפונדמנטליסטי הינו נושא מרכזי במחקר העוסק באסלאם בשנים האחרונות, ואנסה לתאר כיצד הוא רוכץ בחללה של מצרים.

הפונדמנטליזם האסלאמי הוא תגובה, שהיא ביסודה תגובה רעיונית, ויש הרואים בו גם תגובה תרבותית. נבחן, אם הגדרה זו עומדת באמות המידה שאציג להלן. התגובה הינה לאתגר כפול: מצד אחד, חיצוני, נקרא לו לשם הקיצור מערבי; מצד שני, פנימי, המגולם בהסתאכותו של הממסד.

השיטה, שבאמצעותה מציעים הפונדמנטליסטים האסלאמים לגבש מענה לאתגר ולתקן את המעוות, היא להשיב את החברה המוסלמית לבסיסה הראשוני, כפי שנקבע על-ידי דורות ראשונים באסלאם; שיטה זו בוטאה גם על-ידי התנועה הסלפית באסלאם. לשאלה, אם יביא הדבר להתאכנות ולנסיגה ותו לא, הם עונים — וזו כמובן תשובה אפולוגטית — שתהיה זו גטילת השראה מאידיאליים, שהם ארכאיים אמנם, לטובת עתיד שהוא נצחי, וממילא טוב יותר ומתקן יותר.

המחלוקת באסלאם הפונדמנטליסטי נסבה סביב שאלת היחס שבין אותו איום חיצוני — מערב, קומוניזם, נצרות, ישראל, לבין האיום הפנימי — זה הנובע מהסתאכותם של הממסד והשלטון. וכפועל יוצא מכך קיימת שאלת הדרך, אם יש בכלל דרך, לתקן את המעוות הפנימי: במסגרת של רפורמה, כפי שגורסים השמרנים בפונדמנטליזם, או בכינון סדר חדש על חורבות הישן, כפי שגורס

נקורת המוצא של הפונדמנטליזם האסלאמי קרבעת, שהאסלאם נמצא בנסיגה, הוא מאויים, ולמעשה בביתו (בדאר אלאסלאם) כבר פרצה האש. זאת, לצד הקביעה שתגובות קודמות, כמו המודרניזם האסלאמי, הן תגובות שפשטו את הרגל; תגובה קודמת זו שבאה ואמרה: הבה נשפוט את האסלאם באמות מידה מערביות, וכך נתקן אותו לפי תמורות הזמן. לטענת הפונדמנטליזם, העיסוק במודרניזם אך החרף את האסון שרגש על האסלאם. יש לחזור לאסלאם, לאותו מקלט בטוח ומוכר של הרת, לאותה מעטפת ביטחון, שהחברה והמשטר אמורים לכאורה לספק אותה, ולטענת הפונדמנטליסטים אינם עושים כן.

מדובר ברמה המעשית ביותר — במסגד של השכונה. מדובר בהסתמכות על היסודות ההלכתיים הראשונים של האסלאם — הקוראן והסונה. כך ניתן יהיה להדוף את ההשפעות המאחרות וגם את ההשפעות המיסטיות והזרות; מדובר במאבק בתוך מסגרת החוק, להטבעת השריעה האסלאמית בקודיפיקציה המצרית — מאבק שמתנהל בגלוי כבר למעלה מעשר שנים. כל אלה אמורים להיות קירות תמך נגד הכוחות המאיימים — המערב, הנצרות והחילון הגובר.

כאמור, הדעות נחלקות, אם מדובר אך ורק באיום חיצוני, או שמא הרע הפנימי הוא כל כך גדול שאינו ניתן עוד לתיקון, וצריך להרוס את הקיים כדי לכונן על יסודותיו סדר חדש. ולפיכך, המחלוקת היא, האם ניתן לעשות זאת בעזרת הממשל, מתוך הסדר הקיים, או שמא מבחור, עד כדי התרת דמם של השליט וממלאי תפקידים בכירים במשטר, קרי: תוך הודקקות למעשי טרור ורצח.

שאלה נוספת היא, אם מדובר אך ורק בתופעה תרבותית. ביסודו של דבר, אפשר לומר שזו תגובה תרבותית-רעיונית לאותם איומים שתוארו. ואכן, על-פי ביטוייה החיצוניים דומה שכן הדבר: תגובה זו מתבטאת בפתיחות התקשורתית של העיתונות הכתובה במצרים, בהיקף הפרסומים הדתיים שחלקם בסך כל הפרסומים המצריים עולה, וגם במקום ההולך ורחב המוקדש בפרסומים קיימים לאותו דו-שיח שצריך להתקיים בין העולמא, חכמי הדת, לבין המאמינים בכל רחבי מצרים. תגובה אחרת של הפונדמנטליסטים, שהיא טבעית מאד לזרם רעיוני-תרבותי, הינה העוינות לאמצעי התקשורת האלקטרוניים. ההתייחסות אליהם היא דו-ערכית: לצד העוינות קיימת הכרה בחשיבותם הגדולה של אמצעי התקשורת, ואף נשמעת התביעה להשתלט עליהם, כדי להפיץ דרכם את הרעיונות הנכונים. בנושא זה קיימת מחלוקת בין השמרנים לרדיקלים: השמרנים יאמרו, כמובן, שדי בתיקון על אמצעי התקשורת האלקטרוניים; הרדיקלים יטענו, שאין דרך אחרת אלא להיאבק בשלטון, כדי להוציא מיריו מכשיר רב עצמה זה.

אינדיקטור נוסף לכך שזו תופעה תרבותית-רעיונית נעוץ באופי ההתייחסות, המופיעה בכתבים הפונדמנטליסטים והמתארת בפירוט את שקיעתה של החברה בהווה, ובצורה מעורפלת ומצומצמת מאד את העתיד, שייכון לאחר שיחולו שינויים בחברה ובשלטון הקיימים. ההתייחסות המעורפלת לעתיד מוסברת על-ידי הפונדמנטליסטים תוך שימוש ברציונל אפולוגטי: מתן תחזית מפורטת לעתיד

(צילום: יוסי רוט, "ידיעות אחרונות")

מצרים מתפללים ברחובה של עיר

הגוף הרדיקלי בתנועה הפונדמנטליסטית. כך או כך, לצמיחת הפונדמנטליזם במצרים יש רקע מוצק מאד בהווה ובמורשת המצרית, החברתית והפוליטית. לכן, אין להתפלא על התרחבותו. אולם, ניתן לומר שבשנים האחרונות, או בעשורים האחרונים, יכול היה הפונדמנטליזם לצמוח כבתוך חממה, זאת עקב החלל הרעיוני של משטר מובארכ — ויש שיאמרו גם נוכח הפסיכור-איריאולוגיה של סאדאת שקרמה למובארכ — וגם עקב המצוקה הכלכלית.

ברצוני להצביע גם על תהליכים נוספים, הנמשכים תחת שלטונו של מובארכ, כמו המודרניזציה הפוליטית — ליברליזציה מבוקרת, המתירה, בעצם, לאסלאם לגווניו השונים ערוצי פעולה לגיטימיים למדי. היא מעוררת ציפיות, שלא תמיד ניתן להגשים, מאפשרת ריבוי מפלגות — אם כי המשטר מקפיד למנוע הופעתה של מפלגה אסלאמית רתית; לתהליך זה מסייעת, בווראי, התופעה הכלל-עולמית של אמצעי התקשורת, ההופכת את העולם כולו לכפר קטן, ומביאה לגידול במספר הביטאונים לסוגיהם השונים, ובכך מאפשרת, כמובן, לגורם האסלאמי לשגשג.

קנאים מצרים מאגודת אלגיהאד הנאשמים בקשר להפיכת המשטר, 1982 (צילום: UPI)

הדתי. ממסד זה הינו רחב קמדים, למרות שאינו נצפה על-ידי המתבונן מן החוץ, והוא מדיד פחות מגורמים אחרים. חרף הטענה המקובלת, לפיה הממסד כיום הוא "חיוור" ואין בידי התשובות ההולמות לאתגר שמציב בפניו הפונדמנטליזם, תהיה זו שגיאה חמורה לבטל אותו כעפרא דארעא. הממסד הדתי במצרים מגולם, היסטורית, כמוסד אלאזהר. זהו מוסד בעל סמכות מוכרת; מוסד העומד לימין המשטר; מוסד המייצג זרם של אסלאם מתון (ומטבע הדברים "מתון" יכול להיות שווה, או לא שווה, ל"חיוור"). אלאזהר הוא הגוף המכשיר את "כלי-הקודש", את הדרשנים, שהם כה חיוניים להזרמת דם בעורקיה של המערכת הדתית המצרית. הפעילות הדתית השואבת מכוחו של אלאזהר הינה מסועפת, וניתן להתייחס אליה באופן כללי כאל פעילותן של אגודות אסלאמיות לא-פוליטיות, או כפי שהן מוכרות בשם "אגודות הקוראן והסונה". המדובר באגודות דתיות-תרבותיות, שמטרתן לשמר ולטפח את מסורת האסלאם. פעילותן יוצרת מעטפת מגן לממסד הדתי ולקהילה ברמות הבסיסיות שלה — גופים המקיימים את ערכי האסלאם ואת התודעה הוולונטרית בחברה המצרית.

הוא עיסוק במודרניזם (זוהי, אפוא, תגובת נגד נוספת למודרניזם האסלאמי) ואשליה אוטופית; לכן אין לעסוק בכך, בשלב זה.

אולם, העיון בכתבים הפונדמנטליסטים מעניק לנו נקודת מוצא ברורה לחלוטין, לפיה ניתן לקבוע שהאסלאם הפונדמנטליסטי מכיל שיפוט פוליטי ערכי ברור. שכן, הוא שופט את ההיבטים התרבותיים, החברתי והפוליטי במצרים, כמו גם במדינות ערביות אחרות: פסילת הדמוקרטיה, וכנגדה — העלאת הדגם של השווא, ההתייעצות האסלאמית עם הנתינים; שלילת הסוציאליזם, וכנגדה — הדגשת הקניין הפרטי; פסילת הלאומיות הערבית, עקב הדגשתה את הקהילה הערבית על פני הקהילה המוסלמית. על כן, כאשר גוועות אידיאולוגיות קודמות במצרים ובמדינות אחרות, צומח הפונדמנטליזם, יותר כאנטי-תיזה מאשר כתשובה חיובית. מוטיב נוסף בפונדמנטליזם, שהוא למעשה, היסוד התיאולוגי הייחודי, המאפיין אולי את הזרם הרדיקלי, מאפשר לקבוע שהתגובה הפונדמנטליסטית איננה רק תרבותית-רעיונית. מאחר שמצרים היא סוניית, ובסונה השליט החילוני הוא ריבון וסמכות עלינה, שכמעט אין לערער אחריה, היה צורך לבנות, לצורך התורה הרדיקלית-פונדמנטליסטית, נדבך נוסף ביסודות ההלכתיים: זוהי הזכות למרוד בחברה, בחוק, בשליט — זכות שאיננה רווחת כלל ועיקר באסלאם הסוני.

האחים המוסלמים, תורתם ורעיונותיהם, נחשבים בטיפולוגיה המקובלת לאב הקדמון של כל הגורמים האופוזיציוניים-פונדמנטליסטים במצרים. כדאי להשוות את הפונדמנטליזם לתורה, שהציבו האחים המוסלמים החל בשנות השלושים והארבעים ועד לדיכויים בידי המשטר הנאצרי. ההשוואה מעלה, שהפונדמנטליזם התרחק מהם עד מאד מבחינת תפיסת הארגון והשיטות לביצוע המאבק.

האחים בנו שלושה נדבכים למאבק: הראשון — חינוך ההמונים, התוויית הדרך הרעיונית; השני — בניית הכוח הארגוני וגיוס הקאדרים; והנדבך השלישי, המושתת על השניים הקודמים, הינו המאבק לתפיסת השלטון. האידיאולוגיה השתנתה בתוקף לחצי המשטר הנאצרי על האחים וגם בתוקף השפעות רדיקליות שעוגנו בכתובים, חלקן מצריות (כגון — של סיד קוטב) וחלקן מוסלמיות (כגון — של מִןְדוּנִי הפקיסטאני). בעטיין של השפעות אלה נחלקות היום הדעות באסלאם הפונדמנטליסטי ביחס למאבק: השמרנים מדברים על הרצף הקיים מהחינוך אל בניית תנועה וכוח ארגוני — וכאן הם עוצרים; הקיצוניים קובעים שצריך לצאת, ומיד, למאבק נגד השלטון, תוך הסתמכות על תאים בודדים ומחתרתיים, ולא מתוקפה של תנועת המונים.

אנסה לפרוס, בקצרה, טיפולוגיה של ההתארגנויות האסלאמיות (סבורני, שכן נכון יותר לכנותן כמצרים של היום) ולהבהיר מה מייחד אותן זו מזו. ניתן להציגן בשלושה רבדים: האגודות האסלאמיות הלא-פוליטיות; החבורות האסלאמיות באוניברסיטאות; הגורמים הפוליטיים הנושאים את דגל האסלאם — הללו נחלקים לשמרנים ולרדיקלים.

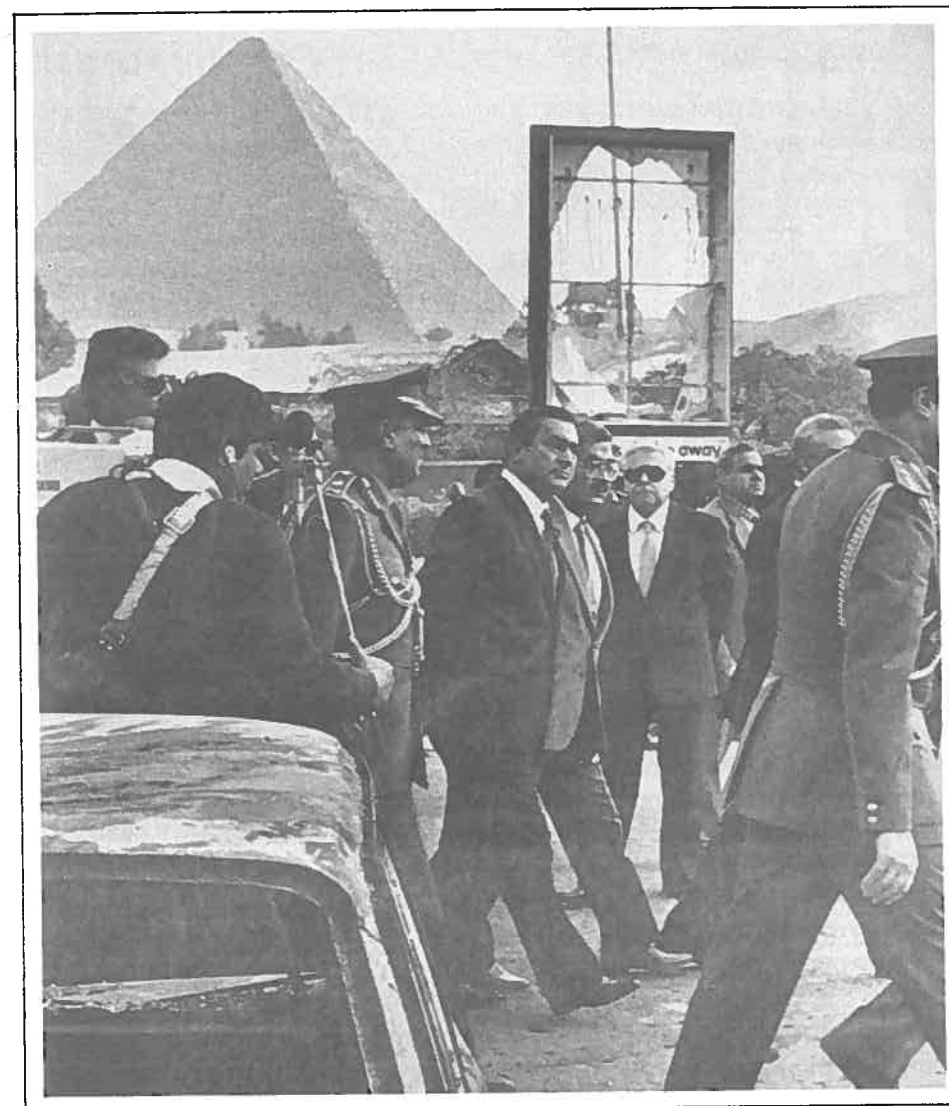
למרות שעיקר העיסוק המחקרי ממוקד, כאמור, ברובד האחרון, אני מבכר לעסוק, בראש ובראשונה, דווקא באגודות האסלאמיות הלא-פוליטיות. המדובר באגודות הפועלות בספירה שסביב הממסד

מסורת זו הינה מושרשת בנוף המצרי, וסבורני שהיא תמשיך להתקיים, ובהיקף רחב, במצרים.

הרובד השני שבו מוצאים גילויי פונדמנטליזם הינו, כמובן, הרובד האוניברסיטאי. ייחודן של האגודות האסלאמיות הפועלות בתוך האוניברסיטאות מתבטא בכך שמנחה אותן תגובה פוליטית למתרחש סביבן, וכך הן מהוות כלי פעולה זמין למאבק במגזר הסטודנטיאלי, יותר מאשר ברמה הפוליטית הארצית. יש לזכור, שבשנות ה-70 שימשו אותן אגודות ככלי שרת בידי המשטר הסאדאטי לפעולה נגד השמאל. מאוחר יותר, בשנים 79-81, בשלהי תקופת שלטונו של סאדאת, הן הציבו אתגר מול אותו משטר. כיום, פעילותן של האגודות (או החבורות) האסלאמיות עורונה ברמת הקמפוס היחיד, כאשר מצד המשטר ניכרים בהחלט מודעות ואף מאמץ, המכוונים למנוע גלישה של אגודות אלה להתארגנות סטודנטיאלית כלל-ארצית.

ברובד השלישי מצויים הגורמים האסלאמיים-אופוזיציוניים. אלו מתוארים כמי שצמחו, היסטורית, משורשי האחים המוסלמים. הטיפולוגיה המקובלת מבחינה בתוך רובד זה בין קבוצות שמרניות לבין קבוצות רדיקליות-מהפכניות. הקבוצות השמרניות דוגלות, כמשתמע משמן, ברפורמה פרגמטית, בדרך של חינוך המונים – שהיא, כאמור, הנדבך הראשון בתורת האחים המוסלמים. במצרים של מובארק פועלות הקבוצות השמרניות במסגרת הפרלמנטרית החוקית. במקביל, הן פועלות במגמה להגביר את כוחן באיגודים של בעלי המקצועות החפשיים. זה כוח מאסיבי למדי, שמייצג אמנם מסה לא אקטיביסטית, אך גדולה. כוח זה חשוב לא פחות מאותם תאים מהפכניים, שהמשטר חושף מדי פעם בפעם, העוסקים בפעולות טרוריסטיות. הקבוצות השמרניות מתאפיינות בכך שהן פועלות על בסיס ארצי, ובכך שהן מקבלות על עצמן את עקרון המשטר החילוני ומצייתות לחוק.

תפיסת הקבוצות הרדיקליות-מהפכניות, שזכו גם לכינוי הניארווארג', היא אנרכיסטית-משיחית. הן נוטות מעצם טבען לצד הפעילות המחתרנית והאלימה – פעילות שבוטאה, אולי, בנדבך השלישי באידיאולוגיה של האחים המוסלמים. אולם, למרות שהתופעה היא אטרקטיבית וראויה למחקר, מדובר בתאים מבודדים, הנבדלים זה מזה גם בתפיסת התנהגותם. לא ניתן להבחין ברשת כלל-ארצית של תאים כאלה. הם מגדירים עצמם כתת-חברות קטנות, כמסגרות זוטא של הדאר אלאסלאם, אשר חיות בתוך החברה הגדולה, הכופרת, שבה שולטת הבערות (הג'אהיליה), ושומה עליהן להתגונן מפניה ולהגיב באמצעות אותם כלים, העומדים לרשות הפורשים מן החברה. גם טיפולוגיה זאת, המבחינה בין קבוצות שמרניות לבין קבוצות רדיקליות, היא סכימטית למדי, שכן מטבע הדברים קיימת הזנה הדדית בין הקבוצות השמרניות לבין הקבוצות הרדיקליות מהפכניות. תופעה זו ניכרת במסלול של הפרט, המגויס או מתנדב לאותה פעילות אסלאמית, ועשוי לעבור מהנחית השמרני למהפכני בפרק זמן קצר. קיימת אף תְּבִירָה בין גורמים אופוזיציוניים-רדיקליים לבין גורמים מן האגודות הלא-פוליטיות. כך, לדוגמא, אירע לפלג אלאעתצאם של "האחים". בשנים 85-86, במאבק על החלת השריעה במצרים, ניתן היה להבחין בחבירה בינו לבין אגודה שמרנית, יחסית, של שייח' צלאח אבר-איסמאעיל, בינו לבין אגודות אחרות של השייח' חאפט' סלאמה, ובינם לבין אגודת

הנשיא מובראק סוקר נזקים, שנגרמו לאתרי התיירות באזורי הפירמידות בעת מרד אנשי משטרת הביטחון המצרית (ארכיון "ידיעות אחרונות")

אלגיהאד, שעסקה בעבר גם בפעילות טרוריסטית. כל האגודות האלה פעלו זו לצד זו בזמן המאבק להחלת השריעה.

מהם מאגרי הגיוס, או המוקרים, שבאמצעותם יכול האסלאם הפונדמנטליסטי במצרים לצבור כוח ולהתרחב? הזכרתי לעיל את המסגר כתא בסיסי של פעילות. חולשת הממסד בתחום זה היא ברורה למדי. במצרים מצויים על-פי אומדנים זהירים למעלה מ-40 אלף מסגדים, ואילו הממסד מגיע לשליטה מלאה על 10-15 אחוזים מכלל המסגדים. השאר מהווים חממות לאסלאם הפונדמנטליסטי, באמצעות מטיפים שאינם כפופים למרות הממסד. מאגרי כוח-הארם של הפונדמנטליזם מושתתים בעיקר על המסה של הזעיר-בורגנים, אנשי מעמד הביניים. על כן, עיקר התופעה נצפית, וכנראה גם משפיעה, בערים, במרכזים תרבותיים. ברמת הפרט, לפי הטיפולוגיות המוכרות, יבוא המתגורר הטיפוסי לקבוצה מהפכנית אסלאמית מן החממות האוניברסיטאיות, ואולי מקרב הקצונה הזוטרה בצבא, שחלק נכבד ממניינה נשען על בוגרי אוניברסיטאות.

כדאי לייחד מספר משפטים לשאלת היחס בין מרכז לבין פריפריה בפעילות האסלאמית במצרים. אמנם, כאמור, עיקר ההשפעה האסלאמית-פונדמנטליסטית מוקרנת מן המרכזים העירוניים, אולם, קיימת גם השפעת גומלין הפוכה — מן הפריפריה אל המרכז; שכן, קיימת אפשרות, שהגורמים האסלאמיים הפונדמנטליסטים יהיו — וחלקם כבר מהווים — גורם משלהב ומדריך להסתה בינעדתית שתכוון נגד הקופטים. זהו נושא רגיש מאד במצרים. כאן, יכולה לבוא לידי ביטוי השפעתה של הפריפריה, שבה מצויים ריכוזים קופטיים (להבדיל מהמרכזים הגדולים). הפריפריה תהיה, אזי, לגורם המעצים את כוחו של האסלאם הפונדמנטליסטי והקנאי. לאחרונה אף נתקלתי באבחנה נכונה, לדעתי, ולפיה באמצעות רכיב בינעדתי זה משפיעים הגורמים הפונדמנטליסטים גם על המרכז השמרני, שכן תוך פריטה עליו הם מאלצים את המרכז השמרני להתוות קו סובלני פחות ופחות כלפי הקופטים.

שליטת הממסד והשלטון המקומי בעורף הכפרי במצרים ממתנת את כוחו של האסלאם הפונדמנטליסטי ואת הסיכון הנגזר ממנו לחברה ולמשטר. על שליטה זו ניתן ללמוד מדפוסי ההצבעה בבחירות, המלמדים על כך שבעורף הכפרי ממשיכה להתקיים תמיכה רחבה במפלגת השלטון, המפלגה (המפלגה הלאומית-דמוקרטית). ברמת הקהילה הכפרית אין, אפוא, תמיכה מניה וביה באסלאם הפונדמנטליסטי.

באלו עימותים עמדו האסלאם הפונדמנטליסטי והמשטר זה מול זה, וכיצד השכיל המשטר לעמוד בהם? סבורני, כי לפי שעה, היתה ידו של המשטר בעימותים אלה על העליונה. כפי שניתן ללמוד מההתמודדות סביב החלת השריעה במצרים, ומהתביעות להחילה לאלתר בשנים 85-86, הרי שבסוגיות פנימיות, שבהן נדרש קונצנזוס רחב, ומועמדת במבחן מידת הלכידות סביבו, לא זקף האסלאם לזכותו הישגים משמעותיים. באירועים אלה הוכח שהמשטר משכיל להתמודד בהצלחה עם

האתגר האסלאמי ובלא עשיית שינויים גסות בפעילותו מולו, דבר בעל חשיבות רבה במצרים, שחזיתה הפנימית רגישה לזעזועים.

אם נבחן סוגיות חיצוניות, כשאלת איראן או כשאלת סוראן (שהוזכרה כאן בהרצאה הקודמת, כ"איום מדרום" על מצרים) — שתי המדינות שבהן עלתה הסוגיה האסלאמית על הפרק בצורה בולטת מאד, הרי שההתייחסות במצרים לאשר התרחש בטהראן ובח'רטום מוכיחה שהקונצנזוס במצרים צועד עם הממסד, האומר: הבה ונאמץ לנו דרך מתונה, ונחפש אופציות שאינן קיצוניות. זו הגישה המובילה והבולטת, ואין היסחפות אחר "המהפיכה האסלאמית".

מקרה מבחן נוסף הינו מהומות משטרת הביטחון, שאירעו בפברואר 1986. כמעט מאליה התבקשה השאלה, שאכן עלתה בכל פרסום עיתונאי — האם וכיצד שיחק הגורם האסלאמי תפקיד באותן מהומות? סבורני, שנכון יהיה לקבוע שהמוטיב האסלאמי לא בלט במהומות אלה. גורמים מוסלמיים כאלה או אחרים לא בחשו בקלחת בעצמה, שתצדיק מתן שמות תואר אסלאמיים למהומות אלה. המשטר עצמו, לדעתי מתוך ראיית הדברים לאשורם, לא הבליט את המוטיב האסלאמי, כמי שעמד מאחורי המהומות, או הזין אותן.

מנגד, עצם הפנייה של המפגינים והמתקוממים נגד סמלי העושר, מיתקני התיירות ומועדוני הלילה, דומה מאד בטבעה למעשי המתפרעים במהומות-המזון בינואר 1977. מכאן, שקיים מכנה משותף בינם לבין הגורמים האסלאמיים, העלול למצוא ביטוי בהתפרצויות בעתיד. הלקח, שהמשטר צריך להפיק מאירועי פברואר 1986, טמון בעיקר בהבנת הקושי לזהות את הלכי הרוח בקרב הצבא ומנגנוני הביטחון לעומקם, אם בזווית האסלאמית ואם בזווית אחרות, כדי לאתר את פוטנציאל התסיסה הקיים בתוך מקורות הסיכון השונים.

לסיכום, קיימת גישה האומרת שסוגיית האסלאם במצרים ויחסיו עם המשטר סובבת בתפיסה מעגלית כלשהי, והעימות בין המשטר והדת הוא בלתי נמנע: האסלאם מתחזק וצובר כוח, המשטר נאלץ להכות בו, האסלאם יורד למחתרת — וחוזר חלילה. אך אם נבחן את מצרים של מובארק, חמש שנים לאחר עלותו לשלטון (ובהנחה שזו פרספקטיבה הוגנת לבחון תקופה זו לעומת האתגר האסלאמי שהוצב בפני סאדאת), אזי יהיה נכון יותר לקבוע, שאין שני האתגרים דומים זה לזה בהיקפם, או במה שנוגע למהירות סיבובו של הגלגל האסלאמי במצרים ועצמת חיכוכו עם המשטר, הנגזרת מכך.

סאדאת עמד לאורך כל תקופת שלטונו במבחנים ובאתגרים פנימיים — עקב התפניות במדיניותו, תפניות שגם הממסד הרתי התקשה מאד לעכל אותן — ומבחנים אלה עוד הוחמרו עקב תגובות חיצוניות, כמו התגובות בזירה הערבית-מוסלמית לחווה השלום עם ישראל ולמהפיכה באיראן. אין אלו פני הדברים בתקופת שלטונו של מובארק עד עתה, ונראה לי שפניהם לא ישתנו גם בטווח הקרוב.

אולם, אין להקיש מכך שמובארק פטור מעיסוק באתגר האסלאמי וממעקב אחריו, או מבדיקת השלכותיו היומיומיות. אולי ראוי לצטט כאן אותו משפט פשטני, וברור מאד, שאמר מובארק ביוני

מושב שלישי

נשים מוסלמיות

נארכיון "מעריב"

1985, כאשר הזהיר את האופוזיציה מהמשך פעילותה בריש גלי ומפני גלישתו של הנושא האסלאמי אל הרחובות: ההון, שדרוש לנו להשקעות, הוא "פחדן", וכשהוא חש באי-יציבות, הוא בורח. לא היה זה משפט נוסח סאדאת, שנהג לדבר על היחסים המורכבים והסימביוטיים שבין דת ומדינה, אלא משפט ששיקף את המציאות במצרים. היה בו מסר ברור מאד לגורמים האסלאמיים והאחרים, מסר שפירושו — אל לנו לחפש אופציות מדיניות, או חברתיות, או ערכיות קיצוניות מדי, כי כל אלה הן חלופות שיכולות להביא את מצרים אל עברי פי פחת. סביב מסר זה ניתן לגבש במצרים מכנה משותף רחב מאד למשטר, לצבא, לאליטות החברתיות-כלכליות ולציבור האסלאמי השמרני.

יו"ר — אלוף (מיל') אהרון יריב:

ההרצאה הראשונה במושב השלישי היא הרצאתו של ד"ר עמי איילון, חוקר בענייני מצרים במרכז דין באוניברסיטת תל-אביב. הוא ירצה על מצרים והמעצמות. בבקשה.

(צילום: UPI)

נשיא ארצות-הברית ריגן ונשיא מצרים מובראכ

זקוקה המדינה לתמיכה מבחוץ, לסיוע באספקת מזון, חומרי גלם, ידע טכנולוגי וכדומה, בהיקף ומסוגים שרק מעצמה יכולה לספקם. שנית, מיקומה של מצרים באזור בעייתי כמו המזרח התיכון, ומעורבותה בסכסוכים אזוריים (מעל לכל בסכסוך הישראלי-ערבי), בתוקף מעמדה האסטרטגי וההיסטורי וגם בתוקף דימויה העצמי כמדינה ערבית — כל אלה מחייבים גיבוי בינלאומי, פוליטי וצבאי ואספקת ציוד לחימה מצד מעצמה גדולה. ניסיונה של מצרים, כמו של מדינות אחרות באזור, הוכיח בעשרות השנים האחרונות, כי כל מדינה, ששני נתוני היסוד הללו מאפיינים את המציאות בה, מגיעה במוקדם או במאוחר להתקשרות בלתי נמנעת עם אחת המעצמות הגדולות. מהניסיון של מצרים אנחנו למדים, שאפשר לשנות אוריינטציה ולהחליף את המעצמה עמה מתקשרים, אך לא ניתן לבטל את עצם הצורך בהתקשרות כזו.

מאז שלהי מלחמת יום הכיפורים, ארצות-הברית היא בעלת הברית החשובה והמרכזית של מצרים. שני עמודי התווך של הקשר הזה הם סיוע כלכלי וצבאי מאסיבי והתפקיד שארצות-הברית ממלאת

ד"ר עמי איילון:

מצרים והמעצמות

כאשר עלה חוסני מובארכ לשלטון באוקטובר 1981, הוא ירש מקודמו, לבד משורה ארוכה של בעיות מעיקות בחזית הפנים המצרית, גם מצב שאינו נוח למצרים בזירה הבינלאומית. מצרים היתה "דחוקה בפניה" ורחוקה ממרכז הזירה, הן במערכת האזורית והן במערכת הגלובלית: במערכת האזורית היא היתה ממוקמת, יחד עם ישראל, מצדו האחד של המתרס, נגד כל השותפים האחרים במערכת; ואילו במערכת הגלובלית, היתה מצרים מזוהה באורח מובהק כבעלת ברית, או בתחסות, של ארצות-הברית; יחסיה עם ברית-המועצות היו מעוררים; וקשריה עם מדינות אחרות התקיימו בפרופיל נמוך ולא היה להם משקל מכריע בהקשר הגלובלי. משימתו של מובארכ היתה, אפוא, לשפר את מצבה של מצרים בזירות המקומית והבינלאומית על-ידי חילוצה משולי הזירה והעברתה למקום קרוב יותר למרכז הזירה. מבחינה מעשית פירוש הדבר היה שיפור היחסים עם המעצמה השנייה, דהיינו ברית-המועצות, לצד מאמץ לרקום רשת של יחסים הדוקים יותר עם מעגל רחב ככל הניתן של מדינות.

במשך ארבע וחצי השנים של שלטון מובארכ, הוא זקף לזכותו הישגים לא מבוטלים בתחומים האלה. כיום יש למצרים יחסים המוגדרים עדיין כ"מיוחדים" עם ארצות-הברית; יחסים דיפלומטיים מלאים ושורה של הסכמי שיתוף פעולה עם ברית-המועצות; קשרים עם המדינות החשובות באירופה, וכן באסיה ובאפריקה, הדוקים הרבה יותר מאלה שהיו למצרים בעת עלייתו של מובארכ לשלטון (אגב, הישגים דומים קצר מובארכ גם בזירה האזורית). ברם, מסתבר שאי-אפשר לעבור משולי הזירה למרכזה ולהישאר בה-בעת בחסותם המסוככת של השוליים; במקביל להרחבת הקשרים הבינלאומיים של מצרים, חלה גם הצטננות מסוימת ביחסיה עם ארצות-הברית.

יחסי מצרים — ארצות-הברית

בהתבטאויות של מובארכ מאז עלה לשלטון, הוא משתדל לטפח תדמית של מצרים כמדינה נייטרלית, העצמאית לבחור לעצמה את בעלות בריתה בזירה הבינלאומית, ואיננה תלויה באורח מחייב במעצמה כלשהי. כדגם שמצרים מבקשת לאמץ הוא מרבה להזכיר את הודו — מדינה המקיימת יחסים מאוזנים עם שתי המעצמות. חשוב להדגיש בנקודת המוצא לדיון הזה, ולמעשה לכל דיון ביחסיה הבינלאומיים של קאהיר, שדימויה של מצרים כמדינה בלתי מזדהה, או בלתי תלויה, אשר אין לה אוריינטציה מחייבת ובלעדית כלפי אחת משתי המעצמות — דימוי כזה הוא יותר בחזקת משאלת לב מאשר מציאות, וזאת משום שתי סיבות המוכרות היטב לכולנו: ראשית, מצרים היא מדינה ענייה, עם פער גדל והולך בין משאבים דלים ומדלדלים לבין אוכלוסייה גדולה וגדלה. במצב כזה

הזירה העולמית. אך לשינוי האוריינטציה המצרית יש גם סיבות ספציפיות יותר:

א. העדר התקדמות בתהליך המדיני במזרח התיכון: התנופה של התקרבות מצרים לארצות-הברית הייתה משולבת בתנופת תהליך השלום במזרח התיכון. ברגע שנבלמה האחרונה הואטה גם הראשונה. שיחות האוטונומיה לפלסטינאים, שנתפסו כאבן יסוד לכל הסדר במזרח התיכון, הוקפאו ובסופו של דבר הופסקו. ניסיונות שבאו אחריהן, לשלב את הפלסטינאים או גורמים נוספים בהסדר זה, לא הצליחו עד כה. בנושא זה שוררים חילוקי דעות מהותיים בין מצרים וארצות-הברית: המצרים מנסים ללחוץ על וושינגטון לגלות יתר גמישות ו"לתת הזדמנות" לפלסטינאים. ואילו הממשל האמריקני בעקביות ובעקשנות, אם כי באדיבות, מגיב בשלילה כל אימת שעניין זה עולה על הפרק. הדבר גורם למתח דוגני בצד המצרי, והנשיא מובארכ ופקידים מצרים בכירים אחרים מרבים לגנות את ארצות-הברית על חוסר גמישותה בנושא. למשל, בביקורו של מובארכ בווינגטון, במרץ 1985, הוא זעם על הסירוב האמריקני להיכנס למשא ומתן עם הפלסטינאים, כינה את המדיניות האמריקנית "תבוסתנות", והזהיר את ארצות-הברית שעקשנות מעין זו סופה שתביא לכך שהאלימות המזרח-תיכונית תגלוש ותגיע גם לאמריקה עצמה.

ב. חוסר שביעות רצון מצרית מהתמיכה האמריקנית ההדוקה בישראל: תמיכה זו ניתנה לישראל כל אימת שזו נזקקה לה, החל בוויטו האמריקני על הצעת הגינוי לישראל באו"ם בעקבות סיפוח הגולן (ינואר 1982) דרך התמיכה האמריקנית בישראל — ובשלב מסוים גם שיתוף הפעולה הפעיל מצדה — לאורך מלחמת לבנון, וכלה בהסכם לשיתוף פעולה אסטרטגי בין ארצות-הברית לישראל, שמובארכ ואישים אחרים בממשל המצרי כינוהו "אסון". האווירה במצרים כלפי ישראל השתנתה לרעה, כידוע, החל מאמצע שנת 1982, ולפיכך קיימות במצרים ביקורת קשה והתמרמרות על התמיכה האמריקנית הכמעט אוטומטית בכל צעד של ישראל. מצב זה בוודאי איננו מסייע ליחסים ואיננו תורם לידידות המצרית - אמריקנית.

ג. מחלוקת סביב נושא הבסיסים והמיתקנים האמריקניים במצרים: בהתלהבות הראשונית של כינון היחסים בין מצרים וארצות-הברית, בתקופת סאדאת, נתן הנשיא המצרי לאמריקנים הבטחות כלליות ומעורפלות בדבר אפשרויות שימוש או גישה למיתקנים ובסיסים על אדמת מצרים. במיוחד דובר בבסיס ראס בנאס בחוף ים סוף. ואולם, כאשר החל משא ומתן מעשי בנושא הזה, נקלע הדיון לקשיים. המצרים גילו מידה רבה של רגישות לאפשרות של נוכחות זרה על אדמתם, בכל צורה שהיא, רגישות הנובעת מניסיונם הכאוב בתקופה הקולוניאלית הבריטית וכן בעידן המאוחר יותר של הנוכחות הסובייטית. האמריקנים, מצדם, סירבו להתחייב להשקיע ולהכשיר בסיס כל עוד לא קיבלו מחויבות מפורשת מקאהיר לגבי השימוש בו. המגעים בנושא הזה נמשכו כמה שנים, ולאחרונה אין מדברים בו עוד ברצינות. בכך התרופפה חוליה נוספת במערכת הקשרים, שקשרו באופן הדוק את שתי המדינות האלה בשלב הקודם.

ד. הירידה בעצמת הדחיפות שיש לאינטרסים האמריקניים באזור: נושא זה רחב מכדי שיידון כאן בהיקף הראוי. כללית, מדובר לא בשינוי מהותי בהגדרת האינטרסים האמריקניים במזרח התיכון,

בפעילות האזורית המזרח-תיכונית של קאהיר. ראשית, לעניין הסיוע: מצרים, שהינה מדינה ענייה, מייבאת קרוב ל-70 אחוז מצריכת המזון שלה מבחוץ, והיא תלויה במידה רבה באספקת מזון, חיטה ומוצרים אחרים, מארצות-הברית. ומאחר שהצבא המצרי עובר הסבה מצויד לחימה סובייטי לצויד אמריקני, תלויה המדינה — אמנם לא באופן בלעדי אבל במידה מכרעת — בסיוע צבאי אמריקני ובאספקת כלי לחימה. היקף הסיוע הזה נע בין 2.25 ל-2.5 מיליארד דולר בשנה, על-פי נתוני אשתקד. סכומים אלה שקולים בערך לכל ההכנסה של מצרים מנפט, והם מגיעים לכרבע מכלל ההכנסה הלאומית של מצרים במטבע חוץ. סיוע בהיקף כזה אולי איננו יוצר תלות הכרחית ומוחלטת של מצרים בארצות-הברית, אך זהו בוודאי מקור, שיקשה מאד על מצרים לוותר עליו — במיוחד לאור הקשיים הכלכליים שהולכים ונערכים לאחרונה, לא רק במצרים אלא גם אצל אלה מבעלות בריתה הפוטנציאליות באזור, שהיו עשויות להוות מקור חליפי לסיוע האמריקני.

עמוד התווך השני של היחסים בין קאהיר לווינגטון הוא התפקיד המרכזי שממלאת ארצות-הברית באסטרטגיה הפוליטית של מצרים באזור. מצרים מחויבת לאסטרטגיה של תהליך מדיני לפתרון הבעיות המרכזיות של המזרח התיכון, ומעל לכל הסכסוך הישראלי-ערבי. למחויבות הזאת יש סיבות, שאין זה המקום לפרטן, אבל כל עוד היא נמשכת, הרי ארצות-הברית היא המועמדת הטבעית לתפקיד של המעצמה בעלת הברית של מצרים. ארצות-הברית הייתה השושבינה הראשית בכל ההסדרים הבינלאומיים בין מצרים לישראל, החל מהסכמי ההפרדה של 1974-1975 ועד להסכמי השלום; וגם לאחרונה אנחנו שומעים על התפקיד החשוב שממלאת ארצות-הברית כמתווכת בשיחות על טאבא. וושינגטון משמשת חוליה חיונית בכל מערכת הפעילות הפוליטית, שמתנהלת בשנים האחרונות במזרח התיכון סביב הניסיון להרחיב את תהליך השלום ולמשוך אליו שותפים נוספים — בעיקר, כמובן, את ירדן והפלסטינאים.

בשלהי תקופת שלטונו של סאדאת, הגיעו היחסים בין מצרים וארצות-הברית לשיא. אז היה להם קמך נוסף — שיתוף פעולה אסטרטגי. זו הייתה תקופה של "ירח דבש", שבה ניסתה מצרים לטפח את מעמדה כבעלת הברית החשובה ביותר של ארצות-הברית באזור. דובר אז על זהות אינטרסים אסטרטגיים בין מצרים וארצות-הברית, על שילוב מצרים באסטרטגיה האמריקנית במזרח התיכון ועל גישה אמריקנית למיתקנים או לבסיסים במצרים לשימוש "כוח הפריסה המהירה". כמו כן הוחל בסדרה של תמרונים צבאיים משותפים למצרים ולארצות-הברית, סדרה שכונתה "כוכב זוהר". בנסיבות אלה ניסתה קאהיר ללחוץ על ארצות-הברית להשוות את הסיוע שמקבלת מצרים לזה שמקבלת ישראל. בארץ היו מי שחששו באותה עת, כי מצרים עלולה לרשת את מקומה של ישראל כאבן-הפינה במדיניות האמריקנית במזרח התיכון.

מאז אותה נקודת שיא, אנו עדים לתהליך אטי מאד, הדרגתי מאד, אבל גם ברור מאד, של הצטננות ביחסים בין שתי המדינות האלה. אמנם ארצות-הברית היא עדיין בעלת הברית החשובה של מצרים, אולם רוח הידידות ואווירת ההתלהבות, ואף חלק ניכר מן האמון ההדדי, ששררו בין שתי המדינות בסוף חייו של סאדאת, הולכים ונשחקים. שחיקה זו נובעת, במידה מסוימת, מגישתו של מובארכ, החותר באורח מודע להזיז את מצרים ממיקומה הבלעדי בלב מעגל ההשפעה האמריקני אל עבר מרכז

כלל באירועים מעין אלה. ואולם – וזה יותר משמעותי – הוא לווה גם בטון שאיננו שגור באירועים מסוג זה: הן אישים רשמיים מצרים והן התקשורת המצרית השמיעו באוזני הסובייטים אזהרה, כי מצרים היא מדינה ריבונית, אשר איננה סובלת התערבות בענייניה הפנימיים. היו מי שטרחו להזכיר כי הסובייטים סולקו ממצרים בשנת 1972 בעקבות התערבות כזו, ולהדגיש שמצרים לא תרשה זאת יותר. היחסים עם ברית-המועצות אמנם מתחדשים – הכריזה העיתונות – אבל על הסובייטים לזכור, כי מצרים איננה מוכנה לשוב לימים שלפני 1972, והיא לא תניח לשום גורם להגביל את עצמאותה בכל דרך שהיא. היו מנהיגים מצרים שהקפידו לציין, שהקשר החדש עם ברית-המועצות יישמר בפרופיל נמוך מאד מבחינתה של מצרים, וכי יחסיה של קאהיר עם מוסקבה יהיו דומים באופיים ובהיקפם לאלה שיש למצרים עם כל מדינה אחרת. לפיכך, אין דבר בינם לבין הקשר המיוחד של מצרים עם ארצות-הברית.

למצרים היו, אם כן, זיכרונות לא נעימים, כמעט טראומטיים, מן התקופה שבה קיימו הסובייטים נוכחות מאסיבית על אדמתם ויצרו תחושה של תלות מצרית בהם. בהבדל מהאמריקנים, היתה לסובייטים תדמית של כאלה הנותנים מעט ומבקשים הרבה, תדמית של נושים, אשר כל דבר שהם מעניקים למצרים מותנה בתמורה מסוימת, שפירושה הרחבת הנוכחות הסובייטית והעמקת התלות המצרית בברית-המועצות. מוסקבה לא הוכיחה עצמה כמוכנה – ואולי אף לא היתה מסוגלת – להעניק למצרים את מה שזו מקבלת מהאמריקנים. לכן בעבר, ואף עתה, לא היתה ואין למצרים סיבה לשקול אוריינטציה מחודשת לעבר ברית-המועצות. המנהיגים המצרים רואים באופן ריאליסטי בקשרים שלהם עם מוסקבה עניין מוגבל, משהו הדומה אולי ליחסים שיש למדינות פרו-מערביות אחרות באזור, כמו ירדן או ערב הסעודית, עם ברית-המועצות.

מצרים מפיקה מספר יתרונות מקשריה עם ברית-המועצות. ראשית, הם מממשים את הדימוי העצמי, שהיא מנסה לטפח גם ביחסיה הבינלאומיים – כמדינה בלתי מזודה הבוחרת בעצמה את בעלות בריתה ומקיימת קשרים מגוונים ללא תלות במעצמה אחת. דימוי זה מפצה אותה, במידה מסוימת, על התסכול שגורמים לה יחסיה המחייבים עם וושינגטון. שנית, בתחום חילופי הסחר וכן בתחום של אספקת חלקי חילוף לציוד צבאי סובייטי הנמצא עדיין בשימוש בצבא המצרי – בתחומים אלה יש יתרון לקשר עם הרוסים, אולם חשיבותם של תחומים אלה מוגבלת מאד.

בהבדל מהקשר עם ארצות-הברית, הקשר המצרי עם ברית-המועצות מוגבל למישור הבילטרלי בלבד. יש ביניהן קשרי מסחר, חילופי תיירות וחילופי תרבות, אך כמעט אין שיתוף פעולה במישור הפוליטי. ברית-המועצות שוללת את האסטרטגיה של קמפ דייוויד ומגנה את מצרים על מדיניותה ה"מתנכרת" כלפי הערבים והפלסטינאים מחד גיסא, וה"לבבית" כלפי ישראל מאידך גיסא. הפער בין המחויבות המצרית לאסטרטגיה הזאת לבין העמדה הסובייטית השוללת אותה מוציא מכלל אפשרות שיתוף פעולה ותיאום ביניהם, מן הסוג הקיים בין קאהיר לבין וושינגטון. מסיבה זו, וגם משום יכולתה המוגבלת של ברית-המועצות להציע למצרים סיוע, אין היא מהווה בשלב זה חלופה לארצות-הברית, מבחינתה של מצרים.

אלא בהפחתת תחושת הדחיפות בארצות-הברית לגבי האינטרסים האלה. שאלות המזרח התיכון שוב אינן עומדות בראש סדר היום האמריקני. לכך הביא, בין השאר, השפל בשוק הנפט. בנסיבות האלה אמנם התפיסה האמריקנית הבסיסית את מצרים כבעלת ברית חשובה באזור אינה משתנה, אך המחיר של ברית זאת לווישינגטון נתפס ככבד יותר מבעבר: מצרים היא ארץ עם בעיות קשות בתחום הפוליטי ויותר מכך בתחום הכלכלי. לאמריקנים ברור, כי מדובר בבעיות מבניות, שאין לדעת אם וכיצד תיפתרנה. המימשל והציבור בארצות-הברית מתחבטים בבעיות של חוב לאומי גדול משלהם, והם נוטים כיום יותר מבעבר לראות במצרים מעין כור ללא תחתית. מצרים הינה נכס, אבל גם נטל.

כתוצאה מכל הגורמים הללו, חלה התקררות הדרגתית ביחסי וושינגטון - קאהיר. התקררות זאת היתה ברקע למשבר שפרץ בנובמבר 1985, בעקבות יירוט המטוס המצרי על-ידי האמריקנים אחרי פרשת "אקילה לאורו". משבר זה הביא את היחסים בין שתי המדינות לשפל חסר תקדים בעשור האחרון. המצרים הגיבו תחילה בתדהמה ואחר כך בזעם ללא גבול על פרשה זאת. העיתונות המצרית יצאה מגדרה וגינתה את ארצות-הברית בכל לשון של גינוי. דובר על התמוטטות האמינות האמריקנית ועל התערערות קשה של הידידות בין שתי המדינות. מובארק עצמו תבע מהנשיא האמריקני התנצלות פומבית "לפני כל העם המצרי", והכריז שכאן, "נוצר קרע שלא במהרה יתאחה". בסופו של דבר היו שתי המדינות מעוניינות לסיים את המשבר במהירות, ונמצאה נוסחה שהיתה מקובלת על שתיהן מבחינה פורמלית. אבל משקע של מרידות נשאר במצרים בכל זאת. המצרים נותרו עם תחושת ההשפלה שהיתה חזקה במיוחד משום היריעה המכאיבה את הצורך להמשיך להישען על ארצות-הברית ולקבל ממנה סיוע.

מה שנותר לאחר אותה תקרית, וממשיך לאפיין את היחסים בין שתי המדינות גם היום, הוא שילוב מתסכל של התפכחות מההתלהבות ומהציפיות שהיו קיימות במצרים לגבי ארצות-הברית, לצד הידיעה שהקשר הזה הוא חיוני עבור מצרים, אשר איננה יכולה בשלב הזה לוותר עליו.

יחסי מצרים – ברית-המועצות

השמירה על מה שנקרא "היחסים המיוחדים" בין מצרים לארצות-הברית היתה, כאמור, משימה חשובה במדיניות החרץ של מובארק. כל צעד שנקט מובארק בזירה הבינלאומית הוכתב על-ידי הצורך לשמור על הקשר המיוחד הזה עם ארצות-הברית. לפיכך, גם כאשר החליט הנשיא המצרי שיש מקום להתקרבות אל ברית-המועצות, הוא קבע כי יש לעשות זאת בזהירות, באורך רוח ובהדרגה.

בשלוש השנים שחלפו מעלייתו של מובארק לשלטון עד חידוש היחסים הדיפלומטיים המלאים בין מצרים וברית-המועצות, נשמעו השערות והערות מרובות בדבר חידוש קרוב של הקשרים ביניהן. בפועל ננקטו צעדים אטיים וזהירים בבניית קשרי מסחר וכלכלה בעיקר.

כאשר חודשו היחסים, ביולי 1984, לווה צעד זה בכל ההצהרות החגיגיות והלבביות המקובלות בדרך

לסיכום, מצרים מוצאת עצמה כיום בתוך מעגל התמיכה, ולפיכך בחוג ההשפעה האמריקני, כשהיא הרבה פחות נלהבת מהקשר הזה מכפי שהיתה בעבר. כמדינה שהתנסתה בברית בלעדית עם כל אחת משתי מעצמות-העל, היא מודעת ליתרונות ולחסרונות שיש לקשר מעין זה. לפיכך, בחירתה בהמשך הקו הקיים היא בחירה מפוכחת, המבוססת על שקלול זהיר של כל המעלות והמגרעות. מצרים מפצה עצמה במידה מסוימת על האכזבות, שהיא נוחלת מארצות-הברית, בהמשך קיום קשרים עם ברית-המועצות ועם החשובות שבמדינות אירופה, אסיה ואפריקה. אולם, קשרים אלה אינם יכולים לספק יותר מאשר תמיכה ונחמה; אין בהם כדי לשמש תחליף כולל לברית שיש למצרים עם ארצות-הברית.

פרופ' גד גילבר:

המשק המצרי: על פרשת דרכים

מפי ידיד בקאהיר, בהתייחסו למצבה הכלכלי של מצרים (1984):

"לכשהושלמה המהפכה ביולי 1952, הועברה מכונית השרד המפוארת של המלך פארוק לרשות מנהיגה החדש של הארץ, ג'אמל עבד אלנאצר. משהגיעה המכונית לצומת דרכים, הורה נאצר לנהגו לפנות חדות שמאלה — ושמאלה המכונית נסעה. לימים הלך נאצר לעולמו ומכונית השרד הועברה לידי יורשו אנוור סאדאת. משהגיעה המכונית לצומת דרכים, הורה סאדאת לנהג לפנות ימינה — וימינה המכונית נסעה. לימים נרצח סאדאת, ואת מקומו תפס חוסני מובארק. כבעבר, מכונית השרד הועברה לרשותו. לכשהתקדבה המכונית לצומת דרכים, שואל הנהג את מובארק לאן לפנות. 'שמאלה', עונה לו מובארק, 'לא. קח ימינה'. חולפת לה דקה ומובארק חוזר ומשנה את הוראותיו: 'שמאלה, ימינה', וחור"ח. לכשהגיעה המכונית לצומת-הדרכים אומר מובארק לנהגו: 'עצור והמתן עד שאחליט'. עוברי אורח מספרים, כי ראו את מכונית השרד עדיין חונה שם".

יש בהלצה מצרית זו כדי לשקף את התחושה הרווחת לאחרונה בחוגים רחבים במצרים, כי המשק שב והגיע באמצע שנות השמונים לפרשת דרכים. זאת, לאחר תקופה של אטאטיזם נוסח נאצר (אלאשתרכיה אלערכיה — סוציאליזם ערבי) בשנות הששים, ולאחר הפנייה ביזמת סאדאת למשטר כלכלי, שבו יסודות ליברליים מובהקים (אלאנפתאח). למעשה התפתח תחת שלטון סאדאת משטר כלכלי ליברלי-אטאטיסטי מעורב. במשטר כלכלי זה המשיך, בעיקרו של דבר, גם חוסני מובארק.

במצב שנוצר באמצע שנות השמונים אין עוד ב"אנפתאח המעורב", לרעת מצרים רבים, מענה הולם לבעיות הקשות, שהמשק והחברה ניצבים בפניהן. המבוכה, השוורת בקרב רבים ממעצבי מדיניותה הכלכלית של מצרים, נובעת מכך שאם האטאטיזם אינו מענה הולם ואף הליברליזם אינו פתרון ראוי, אזי מה הדרך, השיטה או המשטר הכלכלי שעל מצרים לבור לעצמה. והתהייה רבה. מבחינות רבות, חיפוש הדרך של אמצע שנות השמונים מזכיר מצבים דומים באמצע שנות החמישים ותחילת שנות השבעים, עת מנהיגי הארץ הגיעו למסקנה, כי המשק הגיע לפרשת דרכים וכי דרושות דרכים חדשות כדי לחלצו ממצוקתו.

יו"ר — אלוף (מיל') אהרון יריב:

ועתה להרצאתו של פרופ' גד גילבר מאוניברסיטת חיפה על המשק המצרי הנמצא על פרשת דרכים.

והנה לאחר תקופה של כשלושה רורות היסטוריים, שבאחריתם הסתמן שינוי קל בלבד בהכנסה הממוצעת לנפש במונחים ריאליים בהשוואה לתחילתם, זוכה מצרים לתקופה של למעלה מעשור, שבמהלכו צמח התמ"ג בשיעור שנתי ממוצע של כ-8 אחוזים במונחים ריאליים. התמ"ג לנפש צמח בשיעור שנתי ממוצע של כ-5.5 אחוזים. כתוצאה מתהליך זה חל, לראשונה במאה הנוכחית שינוי של ממש בהכנסה הממוצעת לגולגולת: היא עלתה מכ-350 דולר ב-1973 לכ-720 דולר ב-1984/5 (מחירים שוטפים). הצמיחה המצטברת בתקופה זו של התמ"ג במונחים ריאליים הגיעה לכ-103 אחוזים. שיעורים אלה הם גבוהים לא רק בהקשר של המשק המצרי במאה העשרים, אלא גם בהשוואה להתפתחות הכלכלית במרבית הארצות המתפתחות והמפותחות בשנים הנדונות. השוואת שיעורי הצמיחה של ישראל לאלה של מצרים מלמדת, כי מאז 1973 שיעורי הצמיחה בישראל נמוכים במירה ניכרת מאלה במצרים. בשנים 1974-1983 התמ"ג של ישראל צמח בשיעור שנתי ממוצע של כ-2 אחוזים בלבד במונחים ריאליים. בשנות הששים התקיים מצב שונה: התמ"ג בישראל צמח בשיעורים גבוהים (8.1 אחוזים ממוצע שנתי במונחים ריאליים), בעור במצרים צמיחתו היתה נמוכה יחסית (4.3 אחוזים).

עם כל האמור לעיל יש להרגיש, שמרבית אוכלוסיית מצרים חיה עדיין ברמת חיים נמוכה ביותר על-פי כל אמת מירה שהיא; על-פי סטנדרטים מערביים — זו רמת חיים של עוני ומצוקה. עדיין רב וגדול הפער ברמת החיים בין מצרים ובין משקים שכנים, שאינם משקי-נפט, כמו ירדן וסוריה. ההכנסה הממוצעת לנפש בשני משקים אלה היתה ב-1984 גבוהה פי שלושה לערך מזו במצרים. קל וחומר שעצום הוא הפער ברמת ההכנסה והרווחה בין מצרים למשקי הנפט הערביים. בערב הסעודית הגיעה ההכנסה הממוצעת לגולגולת ב-1982 ל-16 אלף רולר, בכווית לכ-20 אלף דולר ובאמירויות הערביות המאוחדות לכ-24 אלף רולר.

שתי התפתחויות עיקריות יש בהן להסביר את שיעורי הצמיחה הגבוהים במצרים: הגירול המרשים בהעברות (משכר ומשכורת) של עובדים מצרים, המועסקים במשקי הנפט הערביים והגירול בהכנסות מיצוא נפט. לאלה יש להוסיף את הגידול בהכנסות מרמי מעבר בתעלת סואץ ואת העלייה בהכנסות מתיירות. חשיבות רבה נורעה גם לסיוע (מענקים ומלוות), שהעניקו מדינות הנפט הערביות בשנים 1973-1978, וכן ארצות-הברית ומספר מדינות מערביות נוספות מאז 1974.

הגירול בהעברות עובדים היה מרשים מאין כמותו. העברות בצינורות רשמיים גרלו מ-189 מיליוני רולר ב-1974 ל-2.2 מיליארד רולר ב-1979, ול-3.2 מיליארד רולר ב-1984/5 (הכל במחירים שוטפים). המקורות, שעמרו לרשות המשק המצרי כתוצאה מהעברות עובדים, היו למעשה גרולים עור יותר. שכן, לסכומים הנ"ל יש להוסיף פיקדונות אישיים במטבע חוץ בבנקים מצריים של העוברים ובני משפחותיהם, המרות מטבע חוץ בשוק השחור וכן יכוא סחורות על-ידי העוברים ובני משפחותיהם. אין כמובן נתונים על ערכם המצרפי של הסכומים (כולל שווה-ערך של סחורות), שהועברו למצרים ברכים אלה. כלכלנים מצרים מעריכים את התוספת ב-1 ער 1.5 מיליארד דולר בכל אחת מהשנים

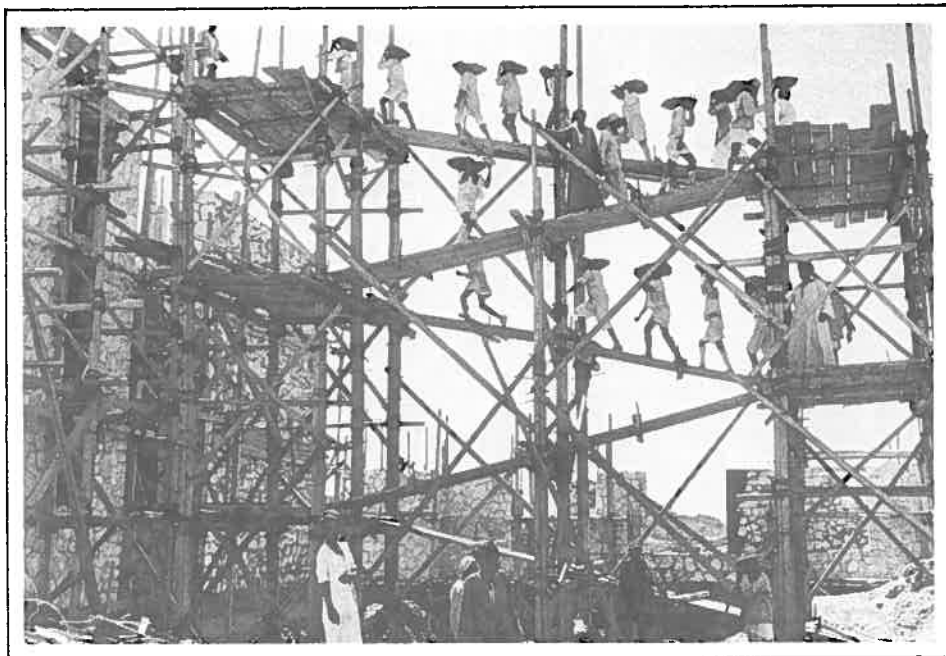

(ארכיון "ידיעות אחרונות")

בכפרו של סאדאת

לפרשת הררכים הגיע המשק המצרי בעקבות מספר התפתחויות, שספק אם ניתן היה לחזותן עוד בתחילת שנות השבעים. על יסוד התפתחויות אלה ניתן להבין את הקשיים, שאלה נקלעה כלכלת מצרים לאחרונה.

אחת עשרה השנים, 1974-1984/5, מהוות תקופה יוצאת רופן בהתפתחותה הכלכלית של מצרים מאז מלחמת-העולם הראשונה, ואולי אף קודם לכן. לראשונה זה שבעים שנה נהנתה מצרים מצמיחה משמעותית, וזאת לאורך תקופה של למעלה מעשור. ויש לזכור, בשנים 1913-1945 היתה ירידה בתמ"ג (תוצר מקומי גולמי) לנפש במונחים ריאליים (כלומר, "צמיחה שלילית"). שני העשורים הראשונים למשטר המהפכה, 1952-1973, עמרו בסימן שיעורי צמיחה נמוכים. שיעור הצמיחה השנתי הממוצע של התמ"ג לנפש הסתכם בכ-2 אחוזים במונחים ריאליים. בתקופה שבין שתי המלחמות, 1967-1973, לא היתה למעשה כל צמיחה שהיא של התמ"ג לנפש, ובמשך כ-3 שנים בתקופה זו היתה למעשה "צמיחה שלילית".

(צילום: בר-דוד)

בנייה בעיר סואץ

ביוני 1975 שבה ונפתחה תעלת-סואץ לשיט בינלאומי. תוך זמן קצר גדלה תנועת מטענים, בעיקר מיכליות נפט. העמקת התעלה, שהושלמה ב-1980, תרמה גם היא את חלקה לגידול בתנועת מיכליות. הגידול בהכנסות היה, אפוא, מהיר: מ-311 מיליון דולר ב-1976 לסכומים, שנעו בין 900 מיליון ל-1 מיליארד דולר בכל אחת מהשנים 1981/2-1984/5.

גם בהכנסות מתיירות נרשמה עלייה מרשימה: מ-206 מיליון דולר ב-1974 ל-800-900 מיליון דולר בכל אחת משנות השמונים המוקדמות. התפתחות זו באה בעיקרו של דבר, כתוצאה מהגידול במספר התיירים: מ-534 אלף ב-1973 ל-1.560 מיליון ב-1984. במקביל חלה תמורה בהרכב אוכלוסיית התיירים. בעוד שב-1973 רובם המכריע של התיירים (80 אחוזים) היו אזרחי מדינות ערביות, הרי שב-1984/5 רוב התיירים (למעלה מ-60 אחוזים) היו אזרחי מדינות המערב — אירופה ואמריקה.

סיכום ארבעת ענפי היצוא שנדונו לעיל מלמד, עד מה רבה התמורה בהכנסות מטבע חוץ ובמקורות, שעמדו לרשות המשק. בעוד שב-1974 הסתכמו הכנסות המשק המצרי במטבע חוץ מהעברות עובדים, מיצוא נפט ומתיירות (תעלת סואץ היתה עדיין חסומה) ב-582 מיליון דולר, הרי ששבע שנים מאוחר

1981/2-1984/5. במלים אחרות, סך כל העברות העובדים הסתכמו בכל אחת מהשנים הנ"ל בין 4.5 ל-5 מיליארד דולר.

הגידול בהעברות בא, בראש ובראשונה, בעקבות הגידול המהיר במספר העובדים המצרים במשקי הנפט. מ-400-500 אלף עובדים ובני משפחותיהם ב-1974 קפץ מספרם לכ-3 מיליון איש ב-1982. מרבית העובדים הועסקו באותה שנה בעיראק — 1.250 מיליון ובחצי-האי ערב (ערב הסעודית, כווית ואע"מ) — 1.150 מיליון.

תרומת ההעברות לתהליך הצמיחה להכנסות במטבע חוץ ועוד היתה ניכרת. כך למשל, ההעברות היוו בסביבות 20 אחוזים מסך כל המקורות, שעמדו לרשות המשק ב-1984/5, והן היו שקולות ל-40 אחוזים מסך כל היבוא המסחרי. נדמה, כי יותר מכל ההתפתחויות, שהביאו לגידול במקורות שעמדו לרשות המשק המצרי, היו אלה העברות העובדים, שקמדיהן באו כהפתעה למנהיגי מצרים. ספק, אם מישו מקברניטי המשק שיער באמצע שנות השבעים, קל וחומר בנה על כך, שתוך שנים ספורות יהיו ההעברות מרכיב כה חשוב ברווחתה ובצמיחתה של הארץ.

תרומת ההתפתחות בסקטור הנפט לתהליך הצמיחה היתה גם היא מרשימה. הפקת נפט גולמי גדלה בקצב מהיר ביותר: מ-7.5 מיליון טון ב-1974 ל-48.7 מיליון טון ב-1984/5; כלומר, גידול של פי 5.2 תוך עשור לערך. במקביל גדלו גם ההכנסות מיצוא נפט גולמי ותזקיקים מ-187 מיליון דולר ב-1974 ל-3.3 מיליארד דולר ב-1981/2 ו-2.7 מיליארד דולר ב-1984/5. הקפיצה המרשימה בהכנסות מיצוא נבעה, כמובן, לא רק מהגידול בכמויות המיוצאות, אלא גם מהעליות במחירי הנפט הגולמי בשוק העולמי, במיוחד אלה שבאו ב-1979.

תרומת סקטור הנפט לתמ"ג לא הסתכמה ביצוא נפט גולמי ותזקיקים. ההפקה המקומית סיפקה את מרבית הביקוש המקומי לנפט ומוצריו. גם בתחום זה הגידול הוא דרמטי: ב-1974 הסתכם שווי הנפט לצריכה מקומית ב-80 מיליון דולר. ב-1984/5 סיפק סקטור הנפט מוצרים בשווי של למעלה מ-3 מיליארד דולר. התרומה הכוללת (ישירה וחלופית) של סקטור הנפט הסתכמה, אפוא, ב-1984/5 בכ-6 מיליארד דולר.

תרומתו הישירה והחלופית של סקטור הנפט לסך כל המקורות, שעמדו לרשות המשק, אפילו גדולה יותר מתרומת העברות העובדים. בחינת תרומתם הכוללת של שני סקטורים אלה מלמדת, עד כמה רבה היתה השפעת "מהפך מחירי הנפט" על התפתחות המשק המצרי. אמנם, מצרים איננה "משק נפט" טיפוסי, שהרי אין ההכנסות מהפקת מחצב זה מהוות את רוב התמ"ג. יחד עם זאת, תרומתו הישירה, החלופית והעקיפה של סקטור הנפט — היתה לגורם מכריע בהתפתחות המשק. ההכנסות הישירות והחלופיות (סקטור הנפט) והעקיפות (העברות העובדים) הסתכמו יחד ב-1984/5 ב-10.5 — 11 מיליארד דולר. סכום זה היווה כ-35 אחוזים מסך כל התמ"ג של המשק המצרי באותה שנה. קמדי התמורה בולטים במיוחד אם נזכור, שעוד ב-1974 הסתכמו ההכנסות מסקטור הנפט ומהעברות עובדים יחד בכ-450 מיליון דולר בלבד.

מערכיות ומיפן וכן ממוסדות בינלאומיים כמו הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית.

בנוסף לכל אלה זרמו למצרים מדי שנה מאות מיליוני דולר בצורה של השקעות מטעם חברות פרטיות, רובן אמריקניות ואירופיות, שהקימו בתי-חרושת לעיבוד מזון, מפעלים להרכבת מכונות, בתי-מלון, בנקים ועוד.

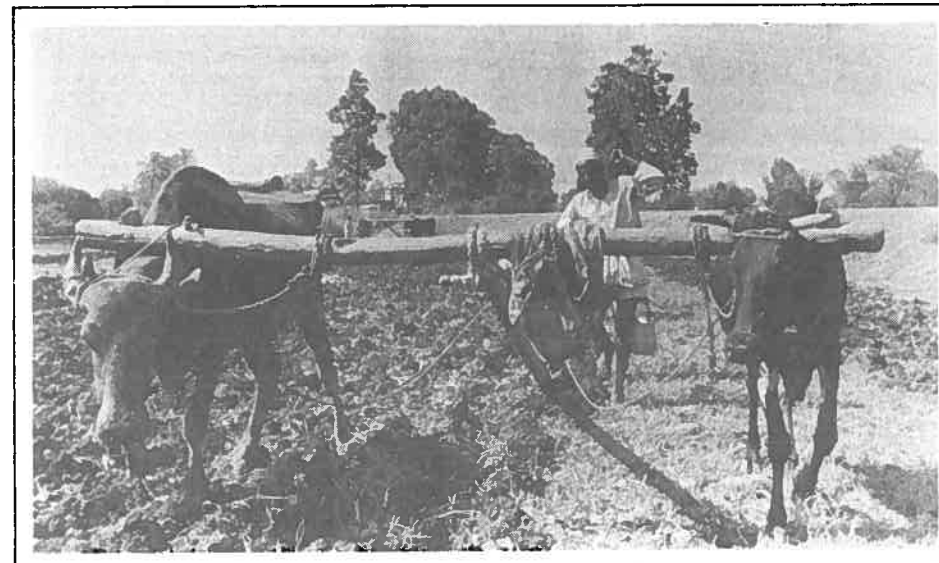
על אף גידול חסר תקדים זה בזרימת הון למשק המצרי, היתה הצמיחה בשני ענפי הייצור "המסורתיים" – חקלאות ותעשייה – אטית. שיעורי הגידול בתוצר החקלאי פיגרו במידה רבה אחר שיעורי הצמיחה הכוללים של המשק. בשנים 1974-1983/4 הסתכמה הצמיחה בענף זה בשיעור שנתי ממוצע של 2.5 אחוזים בלבד, כלומר – כשיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה.

שיעורי הגידול של התוצר התעשייתי היו גבוהים יותר, כ-6 אחוזים בממוצע במהלך השנים הנדונות. אולם, גם ביחס לסקטור זה בולטת העובדה, ששיעור הצמיחה בו היה נמוך מהשיעור הממוצע לכלל המשק. ראוי לציין כי כלכלנים במצרים, וכן מומחי קרן המטבע (IMF) והבנק העולמי (World Bank), רואים בהתפתחותו של סקטור זה את הסיכוי הממשי היחיד להשגת צמיחה מתמדת בשיעורים גבוהים ולאורך זמן.

שיעורי צמיחה נמוכים יחסית אלה של ענפי החקלאות והתעשייה יש בהם להסביר את הירידה, במיוחד של ענף החקלאות, בחלקם היחסי בתמ"ג. משקל החקלאות בתמ"ג ירד מ-31 אחוזים ב-1973 לפחות מ-17 אחוזים ב-1984/5 ומשקל התעשייה – מכ-16 אחוזים לכ-13 אחוזים בתקופה המקבילה. ענפים אלה גם איבדו רבות מחשיבותם (משקלם היחסי) בהכנסות מטבע חוץ של המשק. יצוא מוצרים חקלאיים (כולל כותנה) ותעשייתיים (להוציא נפט ותזקינים) הסתכם ב-1.1-1.4 מיליארד דולר בלבד בכל אחת מהשנים 1981/2-1984/5.

גורמים רבים יש בהם להסביר את קצב הצמיחה האטי בענף החקלאות ואת העדרה של תנופה בהתפתחות ענף התעשייה. באשר לענף החקלאות, הרי שהתפוקה נפגעה מיציאת מאות אלפי פלאחים למשקי הנפט. תהליך הכנסתם וקליטתם של שיפורים טכנולוגיים בחקלאות מתנהל בכבדות ונתקל בקשיים רבים. קצב טיובן של אדמות חדשות גם הוא אטי. ובמשטר האגרארי ובמערכות הפיקוח וההכוונה הממלכתיות, יש אך מעט תמריצים ליזמות ולהשקעה של הפרט ומשק הבית הבודד.

התפתחות ענף התעשייה עדיין עומדת בסימן מורשת האטאטיזם הנאצריסטי. ריכוזיות יתר, פיקוח והליכים בירוקרטיים מסורבלים מכבידים על פיתוח הענף והתאמתו לתנאים משתנים. בעיה מעיקה אחרת היא המחסור בעובדים מיומנים, וכנראה גם כאן מורגשת השפעתה השלילית של תנועת ההגירה של עובדים מקצועיים – במיוחד טכנאים ומהנדסים – למשקי הנפט. עם כל זאת, יש לזכור כי חלק מהפרויקטים הגדולים שבוצעו במשק – אם בתחום התשתית הפיסית ואם בהקמת מפעלים חדשים – עדיין לא הושלמו או שהשלמתם היתה בסוף התקופה הנדונה, ולכן לא היה בהם להשפיע על הגידול בתוצר התעשייתי. סביר להניח שהשקעות אלה תבואנה לביטוי בשיעורי גידולו של התוצר התעשייתי במחצית השנייה של שנות השמונים.

(ארכיון יידיעות אחרונות")

פלאח מצרי

יותר, ב-1981/2, כבר הגיעו ההכנסות מענפים אלה כולל דמי מעבר בתעלה ל-6.6 מיליארד דולר. אם נכלול גם את ההכנסות החלופיות הגלמיות ואלה שלא בצינורות הרשמיים, הרי שהן תסתכמנה בכ-11 מיליארד דולר. בכל אחת מהשנים הבאות עד 1984/5 (ועד בכלל) זרמו למשק 12-13 מיליארד דולר (הכל במחירים שוטפים).

בנוסף לגידול בהכנסות בארבעת הסקטורים הנזכרים, מצרים נהנתה בתקופה הנדונה גם מסיוע רב-היקף. שני מקורות הסיוע העיקריים מאז מלחמת יום הכיפורים היו מדינות הנפט בחצי-האי ערב מחד גיסא, וארצות-הברית מאידך גיסא. הסיוע הערבי ניתן הן ליעדים אזרחיים והן צבאיים, והוא היה מוגבל לשנים 1973 (מלחמת יום הכיפורים) עד 1978 (הסכמי קמפ-דיוויד). סיוע זה הסתכם, על-פי אומדנו, בכ-11 מיליארד דולר, מהם כ-6 מיליארד ליעדים אזרחיים וכ-5 ליעדים צבאיים. הסיוע שארצות-הברית העניקה למצרים מתום מלחמת יום הכיפורים הלך וגדל כפועל יוצא מהתהדקות היחסים בין שתי המדינות, וכתוצאה מיציאתה של מצרים ממעגל העימות עם ישראל. כבר בשנים 1976-1978 עמד הסיוע על כ-900 מיליון דולר (כולו אזרחי). מאז החתימה על הסכמי השלום גדל הסיוע ל-2.4 מיליארד דולר (אזרחי וצבאי). סך כל הסיוע, שהעניקה ארצות-הברית למצרים בשנים 1974-1984 מסתכם בכ-20 מיליארד דולר. מכאן, סך כל הסיוע ממדינות ערביות ומארצות-הברית בשנים 1973-1984 היה לא פחות מ-31 מיליארד דולר. סיוע נוסף קיבלה מצרים ממספר מדינות

גבוהות לשינויים במערכות כלכליות חיצוניות לו, מערכות שאין לו כל שליטה עליהן, או שליטה מוגבלת בלבד. במלים אחרות, נוצרה תלות בתמורות חיצוניות ברמה גבוהה מזו שאפיינה את המשק המצרי מאז שנות החמישים.

התפתחות חיצונית, שנמצאה משפיעה באופן משמעותי על מצבו של המשק המצרי, היא הירידה החדה במחירי הנפט הגולמי בשוק העולמי בסוף 1985 ובשבעת החודשים הראשונים של 1986. כזכור, ירדו מחירי הנפט בחודשים דצמבר 85 - מרץ 86 מרמה של כ-28 דולר ל-14 דולר החבית. מחיר הנפט המצרי המשיך לרדת, ובסוף יולי 1986 הוא עמד על כ-7.5 דולר החבית.

הירידה החדה והמתמשכת במחירי הנפט פגעה בדרגות שונות בכל אחד מארבעת הענפים בעלי אוריינטציה של יצוא. בראש ובראשונה פחתו, כמובן, ההכנסות מיצוא נפט גולמי. על-פי אומדנים ראשוניים, יסתכמו ההכנסות מיצוא נפט בשנת 1985/6 בכ-1.5 מיליארד דולר, ויש תחזיות על הכנסות נמוכות עוד יותר, משום ירידה אפשרית בכמות המיוצאת. מצרים עשויה, אפוא, למצוא שההכנסות במטבע חוץ מענף זה פחתו תוך שנה בכ-50 אחוז.

השפל, העובר על ענף הנפט בעולם, פגע גם בהכנסות הנובעות משלושת הענפים האחרים, שהרי העברות העובדים המצרים במשקי הנפט, דמי המעבר כתעלת סואץ ומספר התיירים מארצות הנפט הערביות — מושפעים משפל זה. כך, למשל, הירידה החדה בהכנסותיה של ערב הסעודית מיצוא נפט בשנת 1985 (28 מיליארד דולר לעומת 43.7 מיליארד ב-1984 ו-113.2 מיליארד ב-1981) אילצה את ממשלת סעודיה לצמצם את תכניות הפיתוח המתוכננות. כתוצאה מכך פחת, כמובן, הביקוש לעובדים בקטגוריות שונות. אין פֶּמָה, שכבר ב-1985 ירד הביקוש לעובדים מצרים. ואכן, פחות מצרים יצאו לערב הסעודית ולמדינות נפט אחרות למטרות תעסוקה. גם במקדי העברות העובדים השוהים בארצות הנפט מסתמנת ירידה, אם משום פחות בשכר הריאלי המשולם ואם משום הגבלות על הוצאת מטבע חוץ. כך, למשל, בעיראק, שם שוהה קהילת העובדים המצרים הגדולה ביותר, הוטלו הגבלות חמורות ביותר על הוצאת מטבע חוץ לחו"ל. כתוצאה מכל אלה, הסתמנה כבר בשנת 1985/6 ירידה בסך ההעברות שהתקבלו מהעובדים במשקי הנפט. ההערכה היא, כי ההעברות בצינורות הרשמיים פחתו ב-1985/6 בסכום של כ-500 מיליון דולר, ואולי אף יותר. גם בהכנסות מדמי המעבר כתעלת סואץ נרשמה ב-1985/6 ירידה בסכום של כ-100 מיליון דולר. זאת, כתוצאה מירידה בהיקף המטענים החוצים את התעלה — בעיקר נפט גולמי. לבסוף, בשנת 1985/6 נפגע ענף התיירות במצרים. מספר התיירים שבאו פחת במאות אלפים. מספר גורמים הביאו לשפל זה — בראש ובראשונה פיגועי טרור בנמלי תעופה ומטוסים, במזרח התיכון ובאירופה, וכן ההדרדרות בביטחון הפנימי במצרים בפברואר 1986. אך גם השפל הכלכלי הפוקד את משקי הנפט בחצי-האי ערב גרם לירידה במספר התיירים הפוקדים את מצרים. וזאת לרעת, לתיירים מארצות הנפט הערביות היה בשנים האחרונות משקל נכבד בסך אוכלוסיית התיירים הבאים למצרים.

ירידה זו בהכנסות מענפי היצוא העיקריים מאיימת לשנות את מגמת ההתפתחות במשק המצרי: מחסור במטבע חוץ וירידה בסך כל המקורות העומדים לרשות המשק יביאו לירידה בשיעורי הצמיחה,

אחת התוצאות הבולטות של שנות הצמיחה היתה עלייה מתמשכת בשיעורי הצריכה של הסקטור הציבורי ובמיוחד של הסקטור הפרטי. שיעור הגידול השנתי הממוצע של הצריכה הפרטית בשנים 1974-1983/4 היה קרוב לשיעור הצמיחה של התמ"ג, כלומר, כ-8 אחוזים בשנה במונחים ריאליים. הצריכה הפרטית לגולגולת עלתה, אפוא, בשיעור של כ-5.5 אחוזים בממוצע בשנים 1974-1984/5. להתפתחות זו נמצאו ביטויים מובהקים בשכבות שונות של האוכלוסייה, ובכלל זאת אף בקרב בעלי ההכנסות הנמוכות ביותר באוכלוסייה העירונית. צריכת מזון וכיגוד לנפש ואפילו רכישת מוצרים בני קיימא למשק הבית גדלו בקרב העשירונים הנמוכים.

לגידול בצריכה של מצרכים ושירותים ("חיוניים") תרמה מדיניות הסבסוד המקיפה הנקוטה בידי ממשלות מצרים עוד משנות הששים. בשנים שלאחר מלחמת יום הכיפורים הלכו ותפחו קמרי הסובסידיות. כאמצע שנות השמונים הגיעו הסובסידיות הישירות (הקצאות בתקציב הרגיל) ל-2 מיליארד דולר בשנה. אומדנים זהירים על סך כל הסובסידיות — ישירות ועקיפות — הסתכמו ב-1984/5 בכ-6 מיליארד דולר.

עם כל זאת, יש להרגיש כי מאז החל תהליך הצמיחה המואצת, וביתר שאת בשנים האחרונות, רווחת בשכבות רחבות של האוכלוסייה התחושה, שהפער החברתי-כלכלי בין הרבדים העליונים (העשירון העליון) לבין ההמונים (העשירונים הנמוכים) התרחב מאוד. לא ניתן להצביע על נתונים מהימנים, שיאוששו את הקביעה כי אכן חלה החמרה בשיעור אי-השוויון בחברה המצרית, אך עצם קיום התחושה בחלקים נרחבים בציבור המצרי, שהחמרה כזו חלה מסוף שנות השבעים — היא הקובעת, בעיקר כשבוחנים סוגייה זו בהקשרה הפוליטי.

התפתחות נוספת, שגם לה תוצאות מרחיקות לכת, היא העלייה המחודשת משנות השבעים המאוחרות בשיעורי הריכוז הטבעי. בעוד שבמחצית הראשונה של שנות השבעים עמדו שיעורי הריכוז הטבעי על 2.2-2.3 אחוזים, הרי במחצית השנייה של אותו עשור הם עלו ל-2.6-2.7 אחוזים. שיעורים אלה התקיימו גם במחצית הראשונה של שנות השמונים, ורמזים מצרים מעריכים, ששיעורי הריכוז ימשיכו לעלות בשנים הקרובות. משמעות שיעורים אלה במונחים מוחלטים היא תוספת של מיליון נפש תוך 9-10 חודשים ב-1986, עת אוכלוסיית מצרים מנתה 48 מיליון איש, ותוספת של מיליון נפש תוך 7-6 חודשים ב-1990. בתום שנות השמונים עתידה אוכלוסיית מצרים למנות כ-54 מיליון איש.

למעלה מעשור לאחר מלחמת יום הכיפורים ופתיחתו של המשק המצרי ליזמים פרטיים, מקומיים וזרים, מסתבר כי משק זה זכה לתקופה של צמיחה מרשימה. ואולם, גורמיה של צמיחה זו היו למעשה, רובם ככולם, חיצוניים. הצמיחה לא הונעה מכוח התפתחויות במשק המצרי עצמו. המשק הגיב — בדרך כלל בצורה מוצלחת — להתפתחויות במשקים שכנים או במערכת הכלכלית העולמית. הצמיחה לא נבעה והיא אף השפיעה רק במעט על ענפי הייצור, חקלאות ותעשייה, במשק עצמו.

אני מדגיש קו זה בהתפתחות המשק המצרי, משום שאחת מתוצאותיו היא היחשפותו בדרגות עצמה

בלתי אפשרית, אלא שהיא עלולה לתבוע מחיר פוליטי כבד. שכן ברור שצדרי ריסון בתחום הצריכה צפויים להביא לתגובות נזעמות מצד שכבות שונות באוכלוסייה. כך, למשל, קיצוץ מקיף ועמוק בסובסידיות הישירות למצרכי מזון יגרום לעלייה של עשרות ולעתים אף של מאות אחוזים במחיר הקמח, השמן למאכל, הסוכר, התה ומצרכים רבים נוספים. עלייה חדה במחיר מצרכים אלה עלולה להביא למחאה חריפה ביותר, נוסח מהומות המזון מינואר 1977. זיכרון מאורעות אותם ימים והאיום החמור שבסימנו עמד המשטר — עדיין מלווים את מנהיגי מצרים, החוששים מהישנותן של התפרצויות זעם המוניות אלה. צעד אפשרי אחר הוא קיצוץ של ממש בכוח אדם בסקטור הציבורי — אם בתחום הייצור התעשייתי ואם בתחום השירותים. החיסכון בהוצאה הציבורית יהיה כמובן ניכר, אלא שתוצאת פעולות ככיוון זה תהיה פיטורי מאות אלפי מועסקים בשירות הציבורי מצד אחד, ואבדן משרות רמות המדופנות בכיבודים לתומכיו הנאמנים של המשטר מצד אחר. קו פעולה שונה, שתובעים אישים שונים באופוזיציה, בחוגי השמאל והמחנה הנאצריסטי, הוא השתתפות רבה יותר של המעמד העליון בשיקום המשק. מעמד זה שהצליח להגדיל את נכסיו בשיעורים גבוהים ביותר, אינו תורם, אליבא דאופוזיציה, את חלקו כראוי וכמתחייב ממצב המשק. כוונת הדברים היא, כמובן, להכבדה בנטל המיסוי על מעמד זה. ואולם, עד לאחרונה התקשתה הממשלה לפעול באופן נחרץ בכיוון הנדרש, ולו משום זיקתו העמוקה של המשטר לאליטה הכלכלית על רכביה השונים. בשנות השמונים שבה ומתקיימת במצרים הזהות, שבה אפיינה את תקופת המלוכה, בין האליטה הפוליטית לזו הכלכלית.

לבסוף, אולי חשוב מכל הוא הצורך לשוב ולהפעיל בצורה מקיפה ואפקטיבית את המדיניות לתכנון המשפחה. שכן, בטווח הארוך שיקומה הכלכלי של מצרים והשגת צמיחה ללא תלות בסיוע חוץ מאסיבי — מותנים בירידה משמעותית בשיעורי הילודה. ואולם, בתחום זה יותר אולי מאשר בתחומים אחרים, רב חששו של השלטון מפני תגובתה של האופוזיציה האסלאמית, על קבוצותיה השונות. חוגים אלה מתנגדים באופן נחרץ לכל התערבות שהיא בסדר הקיים של פרייה ורבייה. התערבות השלטון החילוני בתחום זה נחשבת לידידי חוגים אלה לחטא חמור מאין נדמה, כי יש רגליים לסברה, שהמשטר זנח למעשה במהלך שנות השבעים את מדיניות תכנון המשפחה משום מחאותיהם הקולניות של אנשי הדת. עם התגברות השפעתם של האחרונים על רכדים שונים בחברה העירונית והכפרית, איפשרה הממשלה, למעשה, לאחרים לכיצוע התכניות לתכנון המשפחה — להרפות בפעילות הקיימת והמתוכננת.

לסיכום, לאחר למעלה מעשור של צמיחה ועלייה ברמת הרווחה במשק המצרי השתנו התנאים שאיפשרו התפתחות זו. ב-1986 מוצאת מצרים את עצמה במשבר כלכלי, המתבטא בעיקר בגירעון הולך וגדל במאזן התשלומים. על-פי ההערכות והתחזיות הקיימות במצרים ומחוצה לה גירעון זה עלול להמשיך ולהתקיים לפחות עד תום העשור הנוכחי, אלא אם כן הממשלה תנקוט בשורה של צעדים כלכליים דרסטיים במספר תחומים. ואולם ליישום צעדים אלה זקוק המשטר לתמיכה רחבה יותר מזו המובטחת לו. השלטון במצרים נקלע, אפוא, לדילמה קשה: לא יינקטו הצעדים הנזכרים —

הצריכה וההשקעה. במלים אחרות, מתקופה של צמיחה ועלייה ברמת הרווחה תעבור מצרים לשנים של האטה בפעילות הכלכלית ולירידה בשיעורי הגידול בפרמטרים הכלכליים השונים. החומרה במצב שנוצר נובעת מכך, שהירידה בהכנסות במטבע חוץ עלולה להיות ממושכת.

הירידה במחירי הנפט בשוק העולמי היא תהליך מתמשך, שהחל כידוע בסוף 1981. כוחות כלכליים ומדיניים הביאו לתמורה יסודית בשוק: ממצב של עודף ביקוש בסוף שנות השבעים למצב של עודף היצע בשנים 1981-1986. "מלחמת המחירים" ביזמת ערב הסעודית החמירה מאד את מצבן של מפיקות נפט קטנות כמצרים. אך גם סיום "מלחמת המחירים" ספק אם יאפשר שיבה לרמת המחירים, שהתקיימה בסתיו 1985. יש, אפוא, בסיס לתחזית הקובעת שהמשק המצרי ייאלץ להתמודד במחצית השנייה של שנות השמונים בגירעון שנתי במאזן התשלומים, שינוע, כפי שהוסבר לעיל בין 1.5 ל-3 מיליארד דולר. שיבת מאות אלפי עובדים למצרים, כתוצאה אפשרית מסיום המלחמה בין איראן לעיראק, עלולה להגדיל את קמדי הגירעון.

תחזית זו היא ללא ספק קודרת. בעיית מצרים היא, שענפי הייצור "המסורתיים", חקלאות ותעשייה, אינם צפויים להשלים את החסר על-ידי גידול מהיר בתוצר וביצוא. קברניטי המשק המצרי גם אינם צופים התפתחויות כלכליות בכיוונים חדשים או בלתי-מתוכננים שיהיה בהם לחלץ את המשק מהגירעון הניכר במאזן התשלומים.

נותרה, כמובן, האפשרות לנסות ולהשיג סיוע כלכלי מוגדל. מכיוון שמצרים שקועה בחובות חיצוניים כבדים שהסתכמו בחודש יוני 1986 ב-32 מיליארד דולר, הרי שדחיית פירעון החובות (הקרן) ולוח זמנים גמיש יותר בכל הנוגע לתשלומי הריבית, יהיה בהם להקל רבות על המצוקה במטבע חוץ. וזאת לזכור, תשלומים על חשבון חובות חיצוניים שמצרים חייבת בהם ב-1985/6 מסתכמים בכ-35 אחוזים מסך כל התקבולים במטבע חוץ בחשבון השוטף. ואכן, ממשלת מצרים פנתה ב-1985 ו-1986 בבקשות לממשלות ארצות-הברית ומספר מדינות באירופה כי יסייעו לה על-ידי דחיית תשלומי חובות. ואולם, ברור, כי סיוע מסוג זה איננו יותר מפתרון קצר-מועד. עד מהרה יהיה צורך בסיוע ישיר של מענקים ומלוות. הממשלות היחידות, שבתנאים הכלכליים והמדיניים הקיימים באמצע שנות השמונים, מסוגלות ועשויות להיות מוכנות לסייע למצרים, הן אלו של ארצות-הברית, מערב אירופה ויפן. מנהיגי מצרים פועלים אצל ממשלות אלה, ואולם נדמה כי השגתו של סיוע בסדרי הגודל הנזכרים — בנוסף לסיוע שמצרים כבר זוכה לו מארצות-הברית ומגופים נוספים במערב — קשה כקריעת ים סוף.

במקביל למאמצים להשגת סיוע בחו"ל, נקטה ממשלת מצרים במספר צעדים בתחום הפיסקאלי והמוניטארי. מטרת צעדים אלה להסן את ההוצאה במטבע חוץ על יבוא סחורות ושירותים ובהוצאות הממשלה. כמו כן פעלה הממשלה להגדלת נטל המסים על העשירונים העליונים. ואולם, רוכרים מצרים מודים, כי אין בצעדים אלה כדי לפתור את המשבר, שאליו נקלע המשק.

אין פירושה של דברים כי אין מוצא כלכלי מן המשבר. ירידה ברמת הצריכה הפרטית והציבורית אינה

פרופ' אמנון כהן:

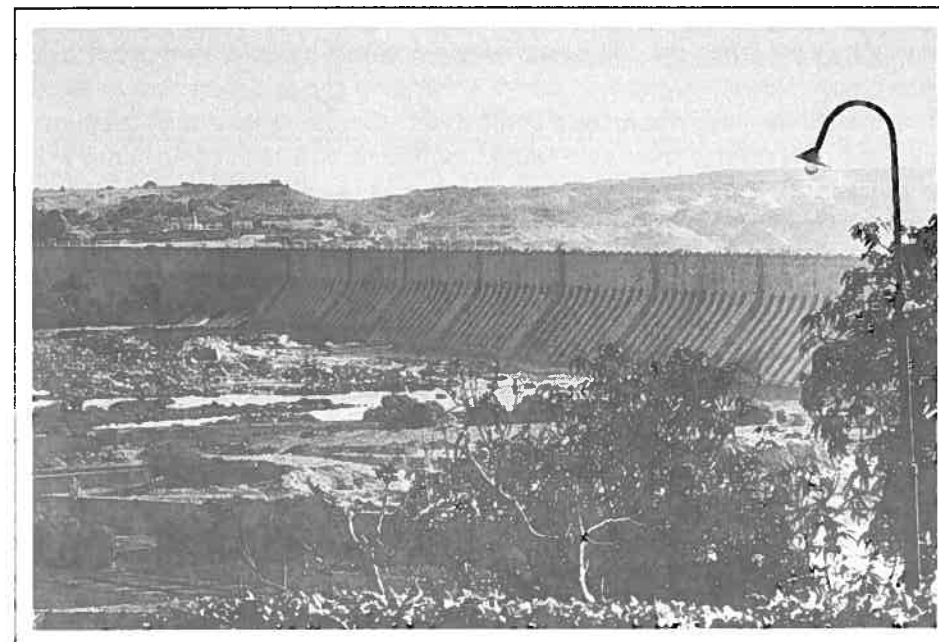
מצרים בעולם הערבי

איברהים נאפע, העורך הראשי של העיתון הראשי במצרים, אלאהראם, פרסם לאחרונה סדרה ארוכה של מאמרים בגליונות יום שישי של עיתונו (שבהם מתפרסמים בדרך-כלל המאמרים החשובים ביותר), שנקראת "אנחנו והעולם". סדרה זו ניסתה לסקור את מצבה של מצרים כיום מבחינות שונות, דומות במידה רבה לאלה שהועלו כאן היום. שלושה מתוך המאמרים האלה (כתאריכים 11, 18, ו-25 באפריל 1986) דנו בנושא הכלכלי. עיקרי דבריו של נאפע מתאימים ביותר כחולייה מקשרת בין ההרצאה של קודמי, פרופ' גילבר, על כלכלת מצרים כיום לבין דב'ר על מעמדה הבינערכי של מצרים.

השאלה העיקרית שעיתונאי זה מתמודד איתה היא: עד כמה תלויה מצרים בהעכרות כסף, בתרומות ובהשקעות של העולם הערבי. נאפע מציין, שהוא משתמש בנתונים, המתפרסמים על-ידיו בפעם הראשונה, ומציג במפורש אתגר לפני כל מי שיבוא ויטען שהנתונים הללו אינם נכונים. טענתו הבסיסית של נאפע היא, שהעזרה הכספית הבינערכית במשך 15-20 השנים האחרונות היתה ממשית, כמובן, אבל הרבה יותר מצומצמת מאשר מקובל לחשוב ולצטט בפרסומים שונים.

נאפע מוכיח שארצות ערב נתנו למצרים בשנים 1967-1979 כסיוע צבאי ואזרחי כ-12 מיליארד דולר, לפי הפירוט דלהלן: 3.6 מיליארד דולר עזרה ישירה מסעודיה לצורכי הצבא וכניית תעשייה צבאית (מחצית סכום זה שולמה כעמלות ולא היוותה תמיכה ממשית לצבא המצרי); 1.079 מיליארד דולר הועברו למצרים בעקבות החלטות ח'רטום; 6.101 מיליארד דולר — בעקבות החלטות רכאט וועידות מאוחרות יותר. סכום זה שהוא היחיד הנכון, לדבריו, נופל בהרבה מטענות-סרק על עזרה צבאית סעודית למצרים בסך 60 - 90 מיליארד דולר כביכול. הסכום של 12 מיליארד דולר איננו כולל את ההעכרות החד צודיות של שכר הפועלים המצרים העובדים בארצות זרות למצרים, שהגיעו — לדברי נאפע — ל-50 או 60 מיליארד דולר במשך השנים דלעיל, שהרי זו היתה תמורה לעבודתם של כני מצרים בארצות ערב האחרות. לעומת זאת מצרים תרמה לא רק את דם בניה, אלא גם סיעה ישירות לסודאן ועיראק, היא תורמת הרבה לכלכלת סעודיה באמצעות הוצאות עולי-הרגל — כחצי מיליון איש בכל שנה ועוד.

המסקנה, שאליה מגיע נאפע בסופה של סדרת המאמרים, היא שמצרים תלויה בעולם הערבי מבחינה כלכלית פחות מכפי שחושבים. לדבריו, יש לזכור גם את היחס המספרי הנכון וגם את צדד האחר של המטבע: לצד התלות המצרית בעולם הערבי, נהנה זה האחרון ממצרים מבחינה כלכלית ומבחינות

(ארכיון "ידיעות אחרונות")

סכר אסואן

ילך המשבר הכלכלי ויחריף. יינקטו הצעדים — הרי המשטר מעמיד, לפחות א-פריורי, את עצם קיומו במבחן מסוכן. אכן, פרשת דרכים.

יו"ר — אלוף (מיל') אהרון יריב:

תודה לפרופ' גילבר על הרצאתו. אני מזמין עתה את פרופ' אמנון כהן מן האוניברסיטה העברית לשאת את הרצאתו על מצרים בעולם הערבי.

אחרות. בסוף מאמריו פונה עורך אלאהראם בקריאה לארצות ערב, שישבו אל "האם הסובלנית", אל מצרים, יתחילו להשקיע מכספם בכלכלתה, כי בכך טמון העתיד הגדול של היחסים בין ארצות ערב, ואף סיכויים לרווחים ניכרים מצויים ביחסים אלה. בצד הניתוח הסטטיסטי עולה מדבריו נימה ברורה מאוד: מצרים איננה תלויה בארצות ערב ואיננה זקוקה להן, אלא במידה מצומצמת, וגם זו תועלת שהיא הדדית ברובה.

פתחתי בדברים אלה, כי יש בתיזה המוצגת בהם גם כדי להעיד על מגמה הסברתית המסתמנת בקרב אנשים, שהם "מעצבי דעת קהל", ובמצרים (בשוני ממדינות אחרות המוכרות לנו) אכן מעצבים את דעת הקהל. התיזה המוצגת לציבור המצרי היא: העובדות אכן מורות, שאנחנו, המצרים, מקבלים עזרה כספית מארצות ערב ובעיקר מסעודיה. יש לנו קשר עם העולם הערבי ואנו תלויים בו. אולם, מאידך גיסא, יש לנו קיום עצמאי בזכות עצמנו ואיננו תלויים בהם — גם לא תלות כלכלית — להמשך שגשוגנו. יתרה מזאת: מדינות ערב האחרות — ואפילו עשירות כערב הסעודית — נהנות מאד מן הקשרים, שהן מקיימות עם מצרים.

כשעוסקים במדיניותה הבינערבית של מצרים בתקופתו של מובארק, הרי מדובר בתקופה קצרה יחסית, דהיינו פחות מחמש שנים. כדי להבהיר ולחדד את עיקריה של כל סקירה על תקופה זו (וגם מסיבות אחרות) מקובל להשוות אותה לימי שלטונם של שני קודמיו. אולם ההשוואה בין שלוש תקופות שלטונם של עבד אלנאצר, סאדאת ומובארק איננה סימטרית מבחינות אחדות, והעיקרית שביניהן, היא זו הכמותית. עבד אלנאצר שלט 18 שנה. סאדאת שלט 10 שנים. מובארק טרם השלים 5 שנות שלטון יחיד, וזו תקופה קצרה מכדי שנוכל אנו לנסות ולהסיק מסקנות מלאות, ואף מכדי שנצפה ממנו, ממשיכו במוצהר של משטר ההפיכה, לקבל החלטות שישנו סדרי מדינה שנתבססו והלכו מאז 1952. אם ניקח, למשל, את התקופה המקבילה באורכה, של שלטון נאצר, דהיינו את ארבע וחצי השנים הראשונות, נגלה כי לא נעשה הרבה באותן השנים בתחום היחסים הבינערביים. מצרים ריכזה אז את רוב מעייניה בפתרון בעייתה המרכזית: יחסיה עם בריטניה. ההחלטות הגדולות של עבד אלנאצר, שהיתה להן השלכה במישור הבינערבי (ולא רק בו, כמובן), נתקבלו ונתבצעו רק לאחר שהוסדרו היחסים עם בריטניה והוסכם על פינוי של צבאה ממצרים. סוציאליזם, נייטרליזם חיובי, או פעילות אינטנסיבית להשגת אחדות ערבית — כל המגמות ועיקרי המדיניות הגדולים הללו, שקבעו את מדיניותו של עבד אלנאצר, נקבעו ויושמו אחרי חמש שנות השלטון הראשונות.

בתקופת סאדאת, פרצה אמנם מלחמת יום הכיפורים בתחום חמש השנים הראשונות לשלטונו, אבל היא היתה בעצם המשך מדיניות, שנקבעה מיד לאחר מלחמת ששת הימים; כלומר, גם כאן חרגו הדברים מעבר לגבול חמש השנים. השינוי הגדול במדיניות אצל נאצר וסאדאת לא התחיל מיד, ולכן קשה לצפות לו אצל מובארק.

בבואנו לבדוק שאלה זו עלינו להתייחס גם לבעיה שנייה — שני קודמיו של מובארק מייצגים את שני הקטבים הברורים ביותר של האופציות בתחום הבינערבי. תקופתו של עבד אלנאצר היתה תקופה של הפאן-ערביות בביטוייה המובהקים ביותר; כלומר, הישענות מירבית על ארצות ערב והתקרבות

מירבית אליהן להלכה ולמעשה, לפחות מבחינה הניסיונות שנעשו להגשימה. תקופת סאדאת, לעומת זאת, היא נקודת שפל בתחום הזה, שאמנם באה בהמשך לשנותיו האחרונות של קודמו, אך עיקרה אחרי הסכמי קמפ דייוויד והניתוח המוחלט בין מצרים לבין אחיותיה הערביות, להוציא כמה שליטים שוליים מבחינה ערבית (וגם גיאוגרפית) שעוד הסכימו להיראות כחברותא עם סאדאת ואף לתמוך ביוזמתו ובמצרים (ואשר חלק מהם כבר סולק בינתיים מהשלטון). והשאלה הנשאלת היא מה מקומו, אם כן, של מובארק בין שני קצוות אלה.

בעיה שלישית, המקשה על ההתייחסות לנושא, היא שבעצם כל אחד משלושת המנהיגים האלה התמיד לטעון בעל-פה ובכתב, בחינת מצוות אנשים מלומדה, שאין בו כל ייחוד, שהרי הוא ממשיך את דרך קודמיו ונאמן לעקרונות המקודשים של הפיכת ה-23 ביולי 1952. כך הקפיד לטעון עבד אלנאצר, אחרי שהדיח את מחמד נגיב וביסס את שלטונו שלו. גם סאדאת טען כך, וכשהלך ונתרחק ממדיניותו של עבד אלנאצר אמר שהוא ממשיך לבצע את עקרונות המהפיכה ואת מדיניות קודמו, הגם שהוא מוסיף כמה "תיקונים". אלה, אגב, היו משמעותיים ביותר. כך גם אמר מובארק מראשית דרכו, אלא שבמקרה דנן אינו מזהיר על היותו ממשיכו של נשיא קודם אחד בלבד, אלא של שניים: הוא מציג עצמו כתומך בנאצר ובסאדאת וממשיך דרכם. נשאלת השאלה, עד כמה יש, או אין, המשכיות במדיניותו של מובארק בתחום הבינערבי לגבי קודמיו (אחד או שניהם), וכיצד יש להסביר את עמדותיו?

בכוונתי להתייחס בדברי אל השאלות הבאות, שנועדו להתגבר על הקשיים שהצבעתי עליהם לעיל ואף להביאנו לתשובה שלמה ככל האפשר במסגרת הזמן הנדונה:

א. מה מקומן של ארצות ערב במדיניותו של מובארק? לשון אחר: עד כמה מדיניותו של מובארק בזירה הערבית היא מדיניות השואפת להגשמת מטרות משותפות לכל הערבים, מדיניות פאן-ערבית?

ב. אם אכן קיימת מדיניות כזאת, באיזו מידה מקורה ביזמה של מובארק, או שמא זוהי תגובה שלו להתרחשויות בעולם הערבי? האם מצרים יוזמת או מגיבה בתחום זה? האם הגורם הקובע יותר הוא זה של דחיפה או זה של משיכה בינערבית?

ג. באיזו מידה מובארק ממשיך את מדיניותו של סאדאת בתחום הבינערבי?

השאלות הללו תיבדקנה בשני חתכים עיקריים: חתך אחד הוא החתך ההצהרתי, הפרוגרמטי, וחתך שני הוא החתך המעשי.

ההצהרות, הנאומים והפרוגרמות שבהם נפתח אינן דבר של מה בכך: זה כבר הוכיחו חוקרי היסטוריה, שתנועות חשוכות למיניהן בעולם, ולא כולן חיוביות, התחילו את דרכן בהצהרות או בכתיבה של דברים, שמוטב היה לו ייחסו להם חשיבות כבר בתחילת הדרך. יסוד גדול של כנות ואמת ישנו בדבריהם של מנהיגים, הגם שהכל יודעים שאינם אמורים לגלות ברכים את כל צפונותיהם. מן הימים

(צילום: AP)

נשיא סוריה אסד בחברת נשיא מצרים סאדאת

סאדאת — "שכיר החרב של הסובייטים", נקרא עתה בפי מובארכ "אחי אסד", או "ידיד אסד", אם כי לא שוררים בין השניים יחסי אחווה ורעות. כאשר מבקש מובארכ לבקר את אסד על הפגיעה במצרים, הוא אומר בעקצנות בנאום שנשא לפני הפרלמנט (8.3.86): "אינני מרשה לעצמי לומר דבר על המצב הפנימי בסוריה האחות". אין הוא מסתיר את העובדה, שיש בלבו ביקורת רבה על הנעשה בסוריה, אך הוא אינו מנצל את ההזדמנות הזאת כדי לבוא חשבון עם אסד, לפגוע בו או במשטר השורר בסוריה.

סגנונו של מובארכ הוא, ללא ספק, אוהד ואף ידידותי כלפי ארצות ערב, אך אין להרחיק לכת בהסקת מסקנות מן השינוי הסגנוני. לגופו של עניין אומר מובארכ, כי הוא רוגל באחווה, כי מצרים היא אחת מן האחיות הערביות. אבל העמדה היא — ממש כוז של סאדאת — שלא מצרים היא זו שתחזור לארצות ערב. אמנם צריך להחזיר את הדברים לקדמותם, אך מדינות ערב הן אלו שצריכות לחזור למצרים, ולא להיפך. ארצות ערב הן אלה שיצטרכו ליישר את השורה ולא מצרים, שהרי אליבא דמובארכ היא לא סטתה כלל. הרוב הוא שסטתה מן השורה והוא צריך לחזור אליה.

נשאלת השאלה, מרוע על מצרים, וגם על אחיותיה, לנקוט בלשון פיוסים ולנטוש את דרך ההשמצות

הראשונים — פשוטו כמשמעו — לשלטונו של מובארכ הוא מרגיש חוזר והדגש את היותו ממשיך של סאדאת ואת רצונו להיות ממשיך של סאדאת. הוא אומר במפורש, כי כל מעשיו יהיו "המשך למעשיו של סאדאת" (בריאיון לניוזריק, 9.10.81). שלושה ימים לאחר מכן: "נמשיך באותה מדיניות ולכן לא אנסה לשנות או להתחיל דבר חדש (במדיניותנו)". בנאומו הגדול הראשון בפני מושב משותף של מועצת העם והמועצה המייעצת ("שורא") של מצרים אמר: "מצרים נושאת באחריות גדולה... בתוקף מעמדה המיוחד במינו בלב האומה הערבית" (8.10.81). כלומר, מן ההתחלה ובאופן ברור הוא הדגיש, כי הוא מתכוון להמשיך את מדיניות קודמו בתחום הבינערכי.

אך לאחר חודשים אחדים אפשר היה למצוא בדברים שהוא אמר, כתב או השיב בתגובה לשאלות, נימה של רצון להציג עמדה מיוחדת משלו. הוא דיבר על כך שאכן תימשך מדיניותו של סאדאת, אבל הוא ינהג במדיניות של "המשכיות דינמית" (בנאום קבלת הנשיאות, 14.10.81); דינמיות, כמובן, טומנת בחובה שינוי. בראיונות לעיתונים יומיים מצריים אמר מובארכ מפורשות: "אנו נשנה, אנו נחליט מתי נשנה לפי הצורך, לפי הנסיבות, ובעיתוי שנקבע שיש בו תועלת למצרים". כשנשאל במסיבת עיתונאים בלונדון כמה חודשים לאחר צלותו לשלטון, איזה קו הוא מייצג במדיניות המצרית, האם קו שיש בו המשכיות לסאדאת או קו אחר, השיב מובארכ תשובה כת ארבע מלים: "שמי הוא חוסני מובארכ" (על-פי כתב העת "סיאסה דוליה", יולי 1982, מאמרו של אחמד יוסף אחמד). בכך הוא ביקש להדגיש, כי יש לו תעודת זהות פוליטית ואידיאית משלו. הוא לא פירט מהי ומה טיבה של תעודת זהות זו שלו, אבל בשלב די מוקדם זה בחר להדגיש את היותו אישיות בזכות עצמו ולא רק ממשיך של קודמו. יתירה מזאת, בשנה הראשונה לשלטונו התחיל מובארכ לצטט יותר ויותר את עבד אלנאצר. מי שמצטט את נאצר אחרי סאדאת, שהשמיץ או לפחות גימד את דמותו של אבו ח'אלד, הרי הוא בא לרמוז כי לא ימשיך בדביקות במדיניות קודמו, אלא יש לו באמתחתו כיוונים שונים, שאולי יחזירו את הגלגלים (הבינערכי והאחרים) לאחר שנים הרבה.

על הדבר העיקרי והמרכזי השייך לשאלת המדיניות הבינערבית, כלומר הסכם השלום והסכמי קמפ דייוויד, הוא אמר מן הרגע הראשון כי לא ישנה מאומה, וכי הוא מתכוון לשמור על הסכמי קמפ דייוויד כרוחם, ככתבם וכלשונם. בכך הוא דבק לאורך כל הדרך.

לאחר שהצהיר על עמדתו זו, כיצד מציג מובארכ את יחסי מצרים עם ארצות ערב? בתחום זה רבות הן התבטאויותיו של מובארכ שאכן מצהיר שלמצרים יש רצון להתקרב לארצות ערב. באופן ברור בולט שינוי בהתייחסותו של מובארכ לנושא הבינערכי לעומת זו של סאדאת. בתקופת מובארכ חדלו לחלוטין ההשמצות נוסח סאדאת, שהיה משמיץ ובהנאה בלתי-מוסתרת (אגב, לא רק שלו, אלא גם של מאזיניו) בריש גלי את הארצות הערביות האחרות, תוך שימוש בביטויים קשים ובסגנון בלתי-דיפלומטי כלפי שליטיהן: "קדאפי המשוגע"; "אסד שכיר החרב של הסובייטים"; "חוסין השקרן" "שליטי ערב הם נערים" (ואמירה אחרונה זו אינה באה לשבח). כל הדיבורים הגסים האלה, הפוגעים והמעליבים את ארצות ערב, אינם נשמעים עוד. מעבר לשינוי הסגנוני חל שינוי גם בתחום התוכני: איומי המלחמה, שנשמעו לעתים בימי סאדאת כלפי לוב, חדלו. אסד, שמספר שנים קודם לכן כונה בפי

כל עוד הארצות הערביות לא חזרו מסטייתן. הסיבה לכך היא פרגמטית ומעשית: בסופו של דבר, ממילא ישובו פני הדברים לקדמותם. מצרים תחזור במוקדם או במאוחר לחיקו של העולם הערבי, או העולם הערבי יחזור אל מצרים, והואיל וכך מוטב שכל הארצות הערביות תהיינה מוכנות לכך כבר עכשיו, תימנענה מלהעכיר שלא לצורך את האווירה ביניהן ותצמצמנה את תחומי המחלוקת ביניהן. בנושא זה של החזרת היחסים בין מצרים ובין ארצות ערב לקדמותם הגישה היא פרגמטית, תועלתנית, ולא אידיאולוגית. מכאן הניסוח הברור מאד בנאום פרוגרמטי, שנשא מובארכ במועצת העם (13.11.85): "ארצות ערב צריכות להתלכד סביב הסכמת מינימום לגבי האינטרסים העליונים באופן שייקח בחשבון את האינטרס של כל מדינה". כלומר, צריך ללכד את השורות הערביות, תוך הבנת האינטרסים היחודיים לכל מדינה ערבית. בשוני מחזונו הפאן-ערבי של עבד אלנאצר, ואף מגישתו היותר ספקנית של סאדאת, הרי בא מובארכ ומציג תפיסה שבסיסה הקונספטואלי הוא הפוך: לא רק תועלתנות ומציאותיות בניגוד לחלום, אלא גם ראיית המדינות הערביות כנבדלות זו מזו במהות, באינטרס ולכן גם כתכלית. המסגרת המשותפת לכל המדינות הערביות היא הליגה הערבית, אך "אין רוצים לשוב אליה כי ממילא אינה חשוכה ואינה פעילה" (אוקטובר 1984). ההתייחסות הכללית אליה היא מזלזלת, שהרי לא פעלה אף פעם כראוי ולא פתרה אף סכסוך ערבי. בוטרס גאלי חישב ומצא, שהיו למעלה משלושים סכסוכים בינעבריים במשך שנות קיומה של הליגה הערבית, והליגה לא פתרה אף אחד מהם. על אף שהתועלת משוכה לליגה מוטלת בספק, מצרים לא תדחה, לטענת מובארכ, את שוכה של הליגה לקאהיר; לכשיסתיימו השיפוצים ב"כיכר השחרור" שבקאהיר, אשר בסמוך אליה שוכנים משרדי הליגה, תוכל הליגה לחזור למצרים. הגישה היא אחת: אפשר וצריך לתקן את השבר, אך על האחרים לזוּם זאת, לא מצרים.

עד כאן במישור ההצהרתי. אשר למישור המעשי: אחרי המהומות, שהיו במצרים בפברואר 86, אחרי שכוחות צבא השתלטו על המתפרעים והחזירו את הסדר על כנו, יצא מובארכ בשני נאומים גדולים פרוגרמטיים. את אחד הנאומים (8.3.86) הוא סיים בדברי תודה לאחים הערבים שעזרו לו. הוא מנה בפירוט את המלך חוסיין, צדאם חוסיין, סוואר אל ד'הב — שליט סודן, ויאסר ערפאת. הוא הוסיף והודה לכמה אמירים נוספים בחצי-האי ערב. את היחסים של מצרים עם ארצות ערב מן הראוי היה לבדוק במספר חתכים רב ככל האפשר, אך מקוצר היריעה תירונה רק הנקודות הבולטות לגבי ארבעת המנהיגים האלה, שלא במקרה בחר מובארכ להזכירם.

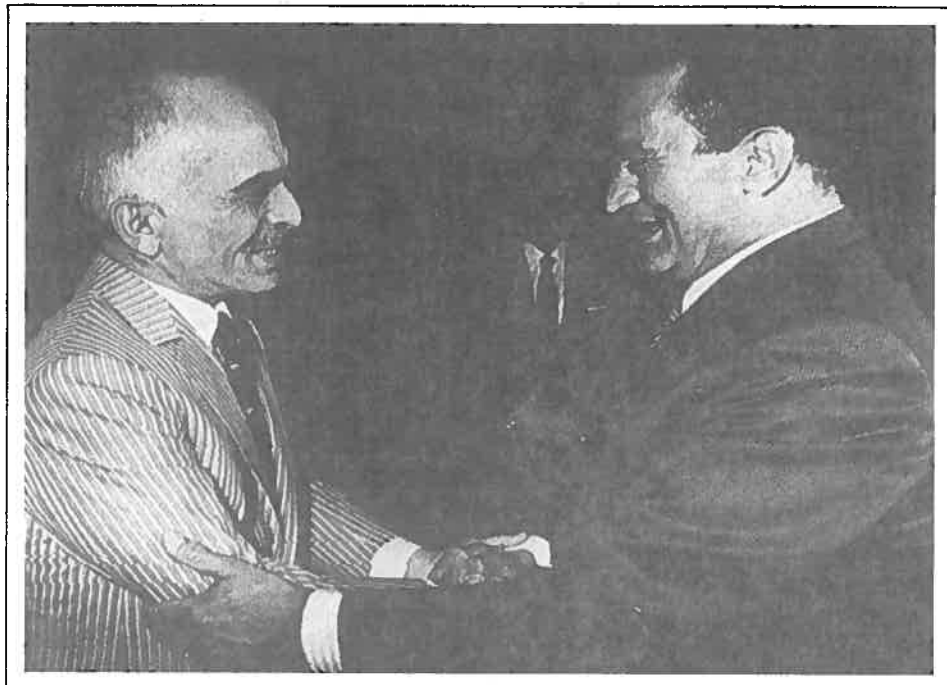
הדבר המרכזי המאפיין את מדיניות מובארכ בתחום המעשי (וגם בתחום ההצהרתי) הוא שלמרות כל הלחצים והפיתויים להיכנע להם ולהתנער מהסכמי קמפ דייוויד, הוא איננו נסוג מעמדתו. אמנם, האמת ניתנת להיאמר, שמצרים לא יצאה מגדרה לפתח את היחסים הבילטרליים עם ישראל בתחומים אחרים (ולא רק זה הפורמלי של העדר שגריר בתל-אביב), ואף היתה נסיגה או דריכה במקום, אבל לא נעשה דבר שיתפרש כנסיגה מהסכמי קמפ דייוויד. ואם היו שחשבו, כי הדבקות בנוסח ההסכמים נועדה שלא לתת לישראל תירוץ לחדול מהחזרת השטחים, הרי בתקופה לאחר החזרת כל השטחים (לאחר אמצע 1982), גם אז לא השתנתה עמדתה של מצרים. אפשר לטעון, לכאורה, כי מבחינתו של מובארכ טרם נסתיים התהליך מאחר שטרם החזרנו את טאבא ולכן הוא חייב לנהוג בזהירות. אולם הרושם

המצטבר מכל הפעולות, המחזלים ואף ההצהרות הוא כי מדיניותה של מצרים היא איתנה ויסודית הרבה יותר מאשר נקיטת עמדה טקטית משיקולי תועלת שמקורם בפרשת טאבא. לא זו בלבד שמובארכ ודובריו רשמיים אחרים של מצרים לא הסכימו לבטל את עיקרי ההסכם עם ישראל, למרות אילוצים ופיתויים שהובילו בכיוון זה, אלא הם אף התעקשו שלא להכניס שינויים בכל מערכת ההסכמים שנחתמו. במישור הבינערכי נעשה הביטול של הסכמי קמפ דייוויד לציר המרכזי ביחסי מצרים ושאר ארצות ערב. שליטים ערביים (כמו אסד) התנו את שיפור היחסים בין מדינותיהם למצרים בביטול הסכמי קמפ דייוויד. דביקותו במערכת ההסכמים לא מנעה ממובארכ הדגשת חילוקי דעות עם ישראל בנושאים, שנראו לו חיוניים ושעליהם לא הוסכם במפורש בקמפ דייוויד. כך למשל, אחרי שקוסטה ריקה וסלברדור הודיעו בשנת 1984 על שיגור שגריריהן לירושלים, הוא ניתק את היחסים עם שתי המדינות. לשון אחר: מובארכ אינו נרתע מהפעלת לחצים נגד אינטרס ישראלי הסותר, לדעתו, את עמדת מצרים, אך מקיים את הסכמי קמפ דייוויד כעמדה יסודית במדיניות החוץ של מצרים וכאינטרס שלה. התקרבות לישראל אינה מטרה לשמה מבחינתו של מובארכ, אלא במסגרת ההסכמים (או כחלק מן המדיניות כלפי ארצות-הברית).

לגבי היחסים הבילטרליים של מצרים עם ארצות ערב יש להקדים ולומר, שהיחסים במיוחד אצל מובארכ הם כמעט תמיד יחסים בין מדינה למדינה, קו מנקודה לנקודה; אין זה מצב שבו מצרים ניצבת נגד כל ארצות ערב, אלא קשרים בינה לבין הארצות שאיתן הם מתקיימים, והקורים האלה אינם רבים במיוחד.

נפתח ביחסים עם אש"פ, בהיותם קשורים להסכמי קמפ דייוויד. בנושא אש"פ לא שינה מובארכ את העמדה הבסיסית שקבע סאדאת, לפיה הסכמי קמפ דייוויד הם שיביאו בסופו של דבר להחזרת הזכויות לפלסטינאים. אבל, לדבריו (כמו סאדאת בזמנו), הוא מסרב להיות תגרן ולדון בענייני הפלסטינאים. זאת הוא משאיר לפלסטינאים עצמם. מובארכ רואה את תפקידו בהבאת הפלסטינאים לשולחן הדיונים, והיתר הוא כבר עניינם שלהם. בכל אופן ישנם שינויים ברורים למדי בקו המרכזי הזה. שינוי אחד מתבטא בטרמינולוגיה. הסגנון הבוטה והמעליב נוסח סאדאת פסק: לא עוד נשמעים ריבורים על "הגמדים האלה", אנשי אש"פ. קומתם של מנהיגי אש"פ לא נשתנתה, אמנם, אך מובארכ מפגין כלפיהם יחס של ידידות, גם בהיותם בשפל המדרגה, כך עם יאסר ערפאת אחרי שהושלך מטריפולי ב-1983. מובארכ אף מכריז השכם והערב שעיקר משימתו היא לקרב ולמצוא פשרה בין אש"פ לבין ירדן כדי לקדם את הפתרון הפלסטינאי, ובשל כך נהפכת קאהיר לבירה שמקבלת את ערפאת (וחבריו להנהגת אש"פ) בכבוד רב ואף בחמימות.

גם בתחום המעשי, שבו עסקו כל הצדדים בשנה האחרונה, זה של מציאת נוסחת פשרה לגבי הייצוג הפלסטינאי במו"מ אפשרי עם ישראל, נקטה מצרים מאחורי הקלעים בעמדה פעילה, שתכליתה להביא לשיתופו של אש"פ בדרך שגם ישראל לא תוכל לדחותה. נוסחת הפשרה שהועלתה, זו של משלחת משותפת ירדנית-פלסטינאית, של תומכי אש"פ שאינם חברי אש"פ במפורש, הנוסחה הזאת (שהיתה עד לפני זמן קצר בעייתית מבחינה ישראלית) מקורה וזכות היוצרים עליה היו ככל הנראה

(צילום: AFP)

פגישת מובראכ וחוסיין

המצרי, הרי זו קיבלה תוכן של ממש רק משסברו בירדן, כי הגיעה העת לשידוד מערכות.

שנית, מיום שחודשו הקשרים הפורמאליים החלה להתפתח מערכת של יחסים אישיים — כמעט סימטריים — בין מובארכ וחוסיין. השניים נפגשו זה עם זה 12 פעמים (אם לא נכלול בכך את פגישתם המשותפת עם הנשיא ריגן בארצות-הברית). דהיינו: 6 פעמים הלך מובארכ אצל חוסיין, ו-6 פעמים הלך חוסיין אצל מובארכ. ההתקרבות בין שתי המדינות היא במידה רבה פרי תנופה ירדנית גם אם יתברר, כאמור, שזו היענות מאוחרת של ירדן לאקדמות של מצרים.

ההמשך של היחסים נראה להלכה ולמעשה בילטרלי, ואולם הדגשת השוויון הפורמאלי מסתירה אי-שוויון בסיסי הקיים בין מובארכ לבין חוסיין. לשון אחר: מצרים הגדולה יותר, החשובה יותר והיוזמת העיקרית בעבר, מסכימה להיראות כשוות ערך לירדן הקטנה והחלשה ממנה, ובלבד שבדרך זו תיפרץ הבדידות המדינית בזירה הבינערבית.

אשר לעיראק, הרי ההתקרבות לעיראק התחילה במידת-מה כבר בתקופת סאדאת, אלא שאז נעשו

(צילום: AP)

פגישת מובראכ וערפאת

של מצרים ושל אוסאמה אלכאז, העוזר המדיני של מובארכ. שינוי נוסף שהתרחש אף הוא ביחס לאש"ף הוא שמובארכ חדל מן הלחץ המתמיד, שסאדאת היה מפעיל על אש"ף, להקים ממשלה גולה.

מהרצון לקרב בין אש"ף לירדן נובעת כמובן ההתקרבות לירדן. ושוב, קיים כאן הבדל מתקופתו של סאדאת, המתבטא בכך שהיחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות חודשו בשנת 1984. עוד לפני כן החל שיפור, ומאז הוא נמשך, וישנם יחסים בילטראליים המתבטאים לא רק בהידרופול המשייט בים סוף בקביעות בין עקבה לנויבה, אלא גם בתחום המסחרי או הצבאי.

בהקשר זה מעניין לציין שני דברים עיקריים:

ראשית, להגיע לשיפור הזה ביחסים, ובסופו של דבר לחידוש היחסים בין שתי המדינות (סביר להניח שמובארכ רצה זאת, ואף היה מוכן להקדים ולהגיע לכך זמן רב לפני שהיינו עדים לתפנית), אפשר היה רק כאשר גם חוסיין העריך כי הדבר כדאי עבורו. מבחינה זו גם אם היוזמה לחידוש באה במקורה מהצר

מצרים

הדיפלומטיים בין השתיים. בתחום זה, שהוא מרכזי מבחינתה של מצרים, לא יושג דבר עד אם יסכים לכך צדאם חוסיין, וזאת למרות העזרה המאסיבית שהוא נעזר במצרים.

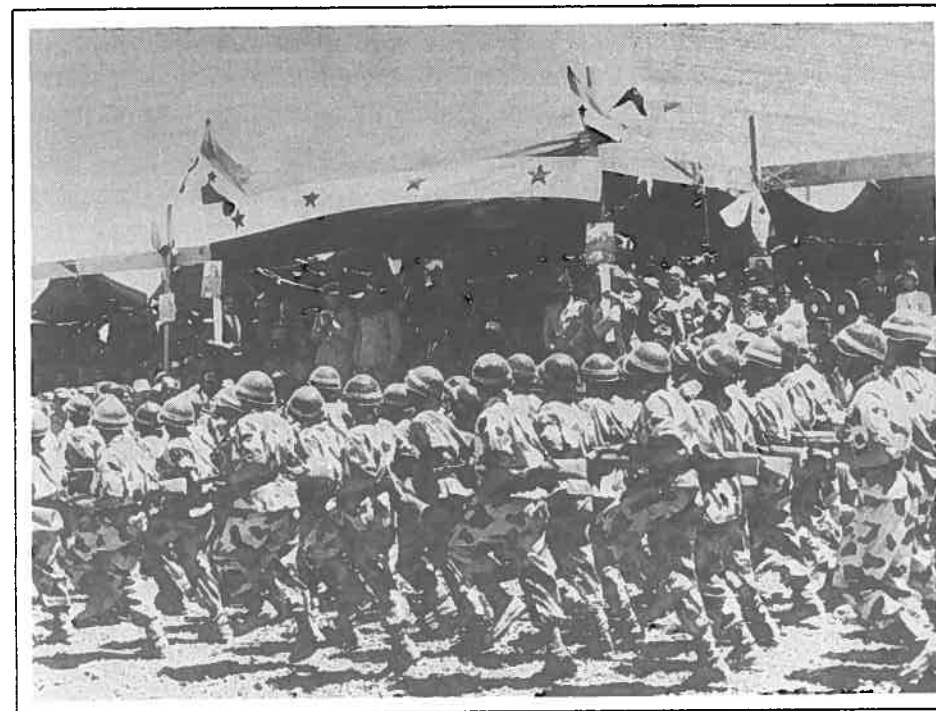
אשר לסודאן, שהיא חשובה מאד למצרים, הרי מובארכ מארח במצרים את נומיירי, השליט שהודח בשנת 1985 על-ידי סוואר אלדי'הב. בכך הוא מאמץ את הדגם של סאדאת, שאירח את השאה הפרסי המודח, אך בהבדל חשוב: סודאן חשובה הרבה יותר למצרים מאשר איראן. והדבר גורם למובארכ קשיים רבים עם השליטים והעם בסודאן. בבחירות האחרונות, שהיו בסודאן לפני זמן קצר, הפסידו תומכי מצרים (הח'תמיה) וניצחו האנצאר. מי שהיה לראש ממשלת סודאן, צאדק אלמהדי, לא זו בלבד שהוא מקורב ללוב, אלא גם יש לו חשבון ארוך מאוד עם מצרים ועם חיל האוויר המצרי שמובארכ עמד בראשו. זה אותו חיל האוויר שהפציץ אותו ואת תומכיו באי אבא בשנת 1970, כאשר הם איימו על משטר נומיירי. קיימת החמרה מתמדת ביחסים בין שתי המדינות למרות הכחשות מצריות. הסכם האינטגרציה בין השתיים הוקפא באפריל 1986. אוסאמה אלבאז, שנשאל על ההקפאה, השיב בהתממות: "אני לא שמעתי, אני יודע על כך, זה לא קיים". יתירה מזאת, גם אם כך היה, טען אלבאז, הקפאה כזאת אינה מעשית. אך למרות הכחשות מצריות אלה ישנה החמרה מתמשכת ביחסים בין מצרים לסודאן, וזאת למרות רצונו של מובארכ להתקדם ולקרב את הדברים.

לסיכום: ראשית — שנת 1984/5 נזכרה בעיתונות המצרית ובעיתונות ערבית אחרת כשנה, שבה תחזור מצרים לחיק ארצות ערב. אך 1984 ו-1985 חלפו והדבר טרם התרחש. אמנם היתה התקדמות מסוימת בכיוון זה, אך לא חזרה של ממש.

שנית — מדיניות החוץ בכלל והרצון לשוב לחיק מדינות ערב בפרט אינם עומדים בראש מעייניהם של ראשי הציבור והמימשל ושל מעצבי דעת הקהל במצרים. מדיניות הפנים היא הנושא המרכזי, ובעיות הפנים הן המעסיקות מאד את המשטר, ולכן הן מדיניות החוץ והן היחסים הבינערכיים יורדים בדרגת חשיבותם היחסית.

שלישית — בקרב המצרים קיימת אכזבה גוברת והולכת הנמשכת כמה וכמה שנים מנושא הבינערכיות, ההתקרבות לאחים הערבים. כפי שמעידים אנשים שונים בני סמכא במצרים, הבקאים במצבה של דעת הקהל בארצם, ישנה ירידה מתמדת באהדה לעניין הערבי. פרופסור עבד אלעטיים רמדאן, אחד ההיסטוריונים החשובים במצרים כיום, כותב במאמר, שפרסם ביומן אלופד (24.4.86), שהגיע הזמן כי מצרים תגיד במפורש: לעזאזל הערביות, אנחנו שבים ודבקים במצריות; ולטובת עניין זה על מצרים לפעול קדימה. בפועל, אומר רמדאן, נפגע קשות העניין הפאן-ערבי במצרים בשנים האחרונות: אין הנהגה מצרית בעולם הערבי; לוב וסוריה בגדו גלויות בערביות בכך שהן תומכות באיראן במלחמתה בעיראק; יש חילוקי דעות ערביים ביחס לאש"פ. לכן על השלטון במצרים להפוך למדיניות רשמית את הלך הרוח הציבורי של האכזבה מהערביות וההתרחקות באנטי-תיוזה של מדיניות זו, כלומר — במצריות.

מובארכ אינו מחזיק בדעה זו. הוא פועל כדי לשפר את היחסים עם ארצות ערב. בהדגישו כל העת את

(צילום: UPI)

חיילים מצרים בתימן בימי עבד אלנאצר

הדברים בפרופיל נמוך ובחשאי. מובארכ אומר במפורש, שלדעתו טעתה עיראק בפלשה לאיראן, אבל הוא מבטיח כי מצרים לא תזנח אותה. הוא עוזר לעיראקים במשלוח תחמושת, נשק והדרכה צבאית, כל העזרה האפשרית למעט משלוח כוחות לוחמים, או כלשוננו של מובארכ: "לא חיילים". עבד אלנאצר לא נרתע מלשלוח חיילים למלחמה בתימן, ואילו מובארכ מקפיד (אולי זכר לימי הנוכחות הבריטית האימפריאלית במצרים), שלא לשלוח את יחידותיו הלוחמות לארץ לא לו. ישנם, ככל שמתברר, מצרים לוחמים בשורות הצבא העיראקי, אך אלה הם מגויסים בעל כורחם מבין כשלושה מיליוני המצרים, שעברו להתגורר בעיראק בשנים האחרונות. לאחרונה יש רמזים לכך, שנחלשה ההגירה לעיראק ואף החל תהליך הזרימה בכיוון ההפוך מחמת הגיוס למלחמה באיראן. אולם במישור הממשלתי מצהירה מצרים מפורשות כי היא עוזרת לעיראק בניהול מלחמתה וזאת אכן היא עושה. בכך תורם מובארכ מאד לשיפור היחסים בין מצרים לבין עיראק. הפסגה הנכספת של היחסים (ובעניין זה הוא ויועציו שגו כמה פעמים, כשרמזו בפומבי שהנה פסגת היחסים מגיעה) היא: חידוש היחסים

ההמשכיות הקיימת בעניין זה בינו לבין קודמיו, בהכרל מסאדאת שנהג להרגיש את השוני בינו לבין קודמו. אבל את ההמשכיות הזאת הוא מדגיש תוך כרסום מתמיד ואטי בעמדה של הסירוב הערבי. על דרך המשל נאמר, שמדיניותם של מובארכ וסאדאת שונה זו מזו ממש כשוני בדמותם החיצונית: ישנה מידה הרבה יותר גדולה של כבודת ושל סולידיות בדמותו של מובארכ. כך גם מדיניותו – התחפרות בעמדות קיימות. אין פריצה גדולה קרימה בתחום הזה או ניסיון לכך, לא בהצגת יעדים ולא בניסיון להתקדם לקראת היעד שהוא רוצה בו. אבל ישנה עמידה איתנה וניסיון להתקדם צעד אחר צעד כשההזדמנויות נקרות לפניו.

מובארכ איננו עושה הרבה ליצור את ההזדמנויות בתחום הבינערכי; הוא מחפש אותן כל הזמן, וברגע שהן מופיעות הוא מנסה לנצלן. כלומר קיימת מידה מצומצמת מאד של יזמה, וההישגים (או הכישלונות) הם פרי של יזמה – או הסכמה – של הצד הערבי השני. המעוף והיזמה המוגבלים שמגלה מצרים של מובארכ בתחום זה הם כמובן תוצאה מתופעות שונות, שאירעו בשנים האחרונות בעולם הערבי (למשל, הפוליצינטריזם שנתפתח בו). אך עם כל חשיבותם של גורמים חיצוניים אובייקטיביים, בין אם בעולם הערבי ובין בתוך מצרים, צריך לזכור ולהדגיש גם את אישיותו של הנשיא כגורם מכריע.

אל לנו לשכוח, שהמדובר בתקופה בת ארבע וחצי שנים, שהיא תקופה קצרה בשלטונם של נשיאים במצרים. תקופה קצרה מכדי להסיק מסקנות חד משמעיות, ובעיקר כדי לשנות כיווני מדיניות. לשון אחר: מי שרוצה להכניס שינויים בדרכה של מצרים צריך לעשות זאת בדרך של שינויים אטיים והדרגתיים. במדיניות הבינערכית של מצרים לא נעשו שינויים רבים, ומכל מקום לא שינויים מפליגים. אם תיווצרנה הזדמנויות מתאימות נוספות בתחום הבינערכי, למשל בזירה הסורית, יכול מעמדה של מצרים בעולם הערבי להשתנות במידה רבה, והיא עשויה אז לשוב ולתפוס בלב העולם הערבי, אם גם לא עמדת בכורה. כשתשוב מצרים למעמד זה, היא תעשה זאת לא כמי שטוענת להנהגה, להיות הראש היחיד ובעל השליחות ההיסטורית-ערבית, אלא כמי שמדגישה את היותה מצרית לא פחות מהיותה ערבית. אם כך יתרחש, הרי תהיה בכך מידה של תרומה שתורם מובארכ לעניין הערבי, אך עוד יותר מכך למצרים עצמה.

מושב רביעי

יו"ר – פרופ' גבי כהן:

קהל נכבד, הציבור שבא לימי העיון לזכרו של דדו הוא אחד הציבורים היציבים והקבועים שאני מכיר. לא אנסה לקבוע בזכות מי ומה, אך בראש ובראשונה זה בזכותו של דדו.

נעבור להרצאה הראשונה במושב הרביעי – יחסי ישראל - מצרים מנקודת מבט מצרית, מפי מר יצחק אורון.

יצחק אורון:

יחסי ישראל – מצרים: לאן?
מבט מצרי

בדברי אביא כיצד רואה ישראל את ההיבט המצרי על היחסים בין ישראל ומצרים. אפתח במאפייני מצב השלום היום, ואסיים במניין הגורמים העשויים לשנותו.

כיצד ניתן להגדיר את סוג השלום שמתקיים בינינו לבין מצרים? שלום, על פי רמון ארון, הוא השהיה ממושכת פחות או יותר של תחרות באמצעים אלימים בין יחידות פוליטיות. זוהי הגדרה פסימית מאד, אבל, כידוע, היא מתמצתת את הניסיון ההיסטורי, וזהו השלום הקלאסי. אך יש שלום אחר, לדוגמא – השלום במחנה המערבי המושתת על מערכת בין-מדינית של שיתוף פעולה, שבה התחרות היא בדרך של שלום, ואין איש מעלה על דעתו, כי היא עלולה להתפתח לסכסוך אלים. זהו שלום המבוסס על שביעות רצון (שוב מושג של ארון).

השלום בינינו לבין מצרים שייך, חוששני, לקטגוריה של השלום הקלאסי. בסיסו של שלום כזה הוא איזון, שאם יופר עלול לפרוץ סכסוך מזוין. הנרי קסינג'ר כתב, שאם ההיסטוריה מלמדת אותנו משהו, הרי זה שלא ייתכן שלום ללא איזון. גורם הכוח הוא מרכזי באיזון כזה, שהרי כל עוד יש חשש או ציפייה, שניגודי אינטרסים עלולים להתפתח לסכסוך מזוין, יודקו הצדדים לכוח ויבנו אותו.

עתה, על הכף המצרית של המאזניים מונחים בצד אינטרסים מעוגנים במצב הקיים שבינינו לבינם גם דחפים חזקים לשינוי המצב, מה שאין כן בצד הישראלי, או לבטח לא באותה מידה. יש כאן, אפוא, חוסר איזון. האיזון מתקיים בכל זאת משום עדיפות העצמה הישראלית, המאזנת לפי שעה את הדחפים המצריים לשינוי. זוהי, להבנתי, הבחנה אובייקטיבית. אך בעיני המצרים יש כאן ביטוי לנחישות ישראלית לאכוף בכוח שלום ישראלי, תוך התעלמות ממה שבעיניהם הוא זכויות הערבים. אבל גם מבחינה אובייקטיבית שלום המבוסס על איזון כזה בוודאי איננו אידיאלי, ובהיותו רווי מתחים מעצם טבעו הוא שבירי.

מה מונח על הכף המצרית של המאזניים זולת הכוח? ראשית – הרצון של השלטון ושל רוב הציבור בשלום למצרים ולא-עוד מלחמה; שנית – רווחה שפירושה סיוע כלכלי; ושלישית – אספקת נשק מודרני. המקור לרווחה הכלכלית ולנשק הוא ארצות-הברית. היחסים המיוחדים של מצרים וארצות-הברית קשורים קשר הדוק בשלום עם ישראל (אך לא רק בו).

לעומת זאת, הדחפים לשינוי ולהפרת האיזון הם: ראשית – האינטרס המצרי המדיני המרכזי להתקבל בחזרה למחנה הערבי, ואם אפשר בעמדת הנהגה. אין המדובר בחזרה בנוסח נאצריסטי אידיאולוגי אלא פרגמטי. גישת מצרים היא מפורחת ולא תתנדב להשקיע דם ודמים, אך כל עוד היא מחוץ למחנה הערבי, היא חשה פגועה ומתוסכלת. ישראל נתפסת כמי שמבקשת לכבול את מצרים בבדידות בלתי מוזהרת, כמי שעומדת בינה לבין החזרת העטרה המצרית ליושנה; שנית – אמנם, כאמור, חפצה מצרים בשלום לעצמה, אך לא בשלום עם ישראל במובן של התפייסות. לדעתי, לו יכלה מצרים לצמצם את השלום למצב של אי-לוחמה, בלא חשש לשלומה היא או לרווחתה, מן הסתם היתה עושה זאת מהר מאד. לחצים פנימיים והאינטרס הערבי דוחפים אותה לכיוון זה.

שתי דרכים עומדות כיום לפני מצרים בכואה לשנות את המצב הקיים. האחת היא הדרך המדינית, דהיינו תהליך השלום. הצלחה בדרך זו היתה מעניקה לה יתרונות מובהקים: תורמת לרווחתה, מייצבת את יחסיה עם ארצות-הברית, מקנה לגטימיות ערבית לשלום עם ישראל, ובהוכיחה את צדקת האסטרטגיה שלה – מקדמת אותה לעמדת הנהגה ערבית. הדרך השנייה, החלופית, היא צמצום היחסים עם ישראל עד לניתוקם ואף עד לביטול חוזה השלום. כיוון שהדרך השנייה מסכנת את מה שמצרים מבקשת לשמר, ומשום היתרונות שבדרך המדינית, הולך מובארכ בדרך המדינית בעקבות ראווה לציון. הוא חוזר ומדגיש באוזניים מצריות וערביות דווקא, שהשלום הוא מדיניותה האסטרטגית הקבועה של מצרים (סאדאת אמר זאת, בעקבות הפצרות ישראליות, בקול רפה רק בסוף ימיו). לדברי מובארכ האסטרטגיה של מצרים משותפת עם הערבים ורק הטקטיקה שונה.

עדות לעדיפות המובהקת, שמובארכ מקנה להרחבת הסדרי השלום, הופיעה בראשית שנת 1985 בעקבות הסכם חוסיין-ערפאת, כאשר הוא המליץ על ניהול משא ומתן ישיר, בלי נוכחות פעילי אש"פ. אך קאהיר למדה עד מהרה כי היתה זו שגגה שיצאה מפי השליט. ירדן ואש"פ התקוממו, קאהיר חזרה בה, ועתה היא מצרדת בוועידה בינלאומית בהשתתפות אש"פ המתבקש מצדו להכיר בהחלטת 242. אולם מצרים חוזרת ומדגישה, שיש צורך במשא ומתן ישיר גם במסגרת ועידה בינלאומית, וזאת משלושה טעמים: להקנות סיכויי הצלחה למשא ומתן; להעניק הרגשת סיפוק לישראל ולארצות-הברית; לקבל את הלגיטימציה הערבית.

מצרים איננה מסוגלת לנהל משא ומתן תכליתי בשאלה הפלסטינאית בלא אש"פ וירדן, כפי שהתחייב סאדאת. ניסיון כזה מנוגד תכלית הניגוד לאינטרסים הערביים שלה. כאשר לפתרון הבעיה הפלסטינאית מצרים דוגלת עתה בהגדרה עצמית לפלסטינאים, שפירושה המעשי מבחינת אש"פ הוא מדינה פלסטינאית. אין זו עמדה אידיאולוגית אלא פרגמטית, משום האינטרסים הערביים של מצרים. מצרים ממלאת תפקיד שולי ביחס לשאלה הפלסטינאית, דבר הגורם לה תסכול, לדעתי. לו היה הדבר בידו, לא היה מובארכ מנסה למתן את עמדת אש"פ ותביעותיו.

עתה, לאחר שגירש חוסיין את ערפאת, מנסה קאהיר לקרב בין ירדן ואש"פ ובין אש"פ וארצות-הברית תוך כדי אימוץ אש"פ. עקב עמדותיהן של ארצות-הברית, ירדן, ישראל ואש"פ סבורה קאהיר, שקיים עדיין סיכוי להסדר פלסטיני. היא הולכת עתה בדרך המדינית בעיקר משום שבעצם ההליכה היא

(ארכיון "מעריב")

חפגנות במצרים נגד הסכם השלום, 1979

היאכטה בקפריסין, על מנת ליצור אמתלה לפעולה צבאית ולהשיג יתרון מריני.

כאחר הישראלים שהשתתף בפועל במוסר השלום אומר, כי מעולם לא סברנו שאפשרית התפיסות איריאולוגית. שיח ושיג במישור הרתי והאיריאולוגי מוביל בהכרח להתנגשות. סברנו, כי הדרך היא במיתון הסכסוך האיריאולוגי, בהפיכתו ההדרגתית מגורם גלוי לסמוי על-ידי הֶגְלָה פרמטית של המצרים לחיים בשלום. יש במצרים ציבור פרגמטי גדול, שאש האיריאולוגיה אינה בוערת בעצמותיו. ישראל ביקשה לטפח קשרים עם אנשים ממגזרים שונים (חקלאות, תעשייה, מסחר, תיירות ואקדמיה, אנשי רוח ואמנות), ואכן נמצא שם פוטנציאל היענות לגמרי לא קטן. אך הכישלון נגרם בעיקר משום מדיניות ממשלת מצרים. זכינו רק לאביב מזרח-תיכוני (אביב כזה, כירוע, עור הוא פורח וכבר עולים בו קץ ורדרד) בשנת 1982, בין השלמת פינוי סיני לבין פתיחת מבצע שלום הגליל.

הנחנו כי "אביב" זה לא יאריך ימים בגלל הבעיה הפלסטינאית, טאבא והעוינות התרבותית. המשטר בלם ובולם את תנופת יחסי השלום ואינו עוצר את ההסתה מסיבות אלו. הוא נוקט מדיניות של שחר ועונש כלפינו אבל בעיקר של עונש. זוהי מעין זריקת עצם לאופוזיציה שתנגוס בו במקום שתפגע

מוצאת לפי שעה ברכה ומונעת נזקים מעצמה. הדרך המרינית משמשת אותה לפיתוח שיתוף הפעולה עם אש"פ, יררן וארצות-הברית. רומני, כי אסטרטגיית השלום משמשת למובארכ מעין מעוז של יציבות למשטרו בים הבעיות הגואה של ארצו. ער עצם היום הזה מגן מובארכ בתוקף לפני הערכים על אסטרטגיית השלום ובהקשר זה הוא משתמש במושג קמפ ריוויר. הוא מבחין בין מצרים לבין יריבותיה הערביות הסובכות, כלשונו, כסומות במעגל קסמים של ניתוק מן המציאות וסיסמאות מלחמה ריקות. הוראה בכישלון אסטרטגיה זו פירושה יהיה שמובארכ טעה ויריביו צדקו. הוראה כזו פירושה אף שיש צורך למצוא ררך אחרת, חלופית, הסוגה באי-וודאות ובסכנות, ואילו מובארכ חושש מסיכונים.

אלו עכבות רציניות בדרך לשינוי, אך בשום פנים אין להסיק מכאן שלא ייתכן שינוי. חאפז אל-אסר, שליט סוריה, ומנהיגים ערבים אחרים רומזים למובארכ חרשים לבקרים שישנה מרכו, ואז יעלו אותו על נס ולא יזכירו לו נשכחות. אם תגיע קאהיר למסקנה שהסדר אינו בר השגה, היא תחל להתכונן לשינוי במדיניותה האסטרטגית, ותמשיך בינתיים בדרך המרינית כדי לרחות את הקץ ולנצל את הזמן להתעצמות.

יש להרחיב מעט את הריבוי על אי-הרצון הערבי לכרות שלום, שלום אמת במושגים שלנו. אנו ערים לתופעה של עוינות תרבותית אסלאמית ולאומנות איריאולוגית ערבית, ואף מצרית, כלפי הציונות ויציר כפיה — ישראל. מקור העוינות איננו תרבותי בלבד. הקמת מדינת ישראל וקיומה והמאבק האלים הערבי - ישראלי הם מוחשיים מאד ומוסיפים איבה הנובעת מתוך ניגור אינטרסים, אולם השורשים התרבותיים מקנים לאיבה עומק ועצמה מיוחדים. במצרים הועלתה הטענה, כי מתנהלת פלישה תרבותית ציונית למצרים ושמטרתה למוטט את אושיות התרבות והחברה שלה. אלה הם רברים, שנופלים על קרקע פורייה של חררה תרבותית אמתית השוררת בקרב משכילי מצרים. תחושה כזו מחזקת את הרצון לעקור את מקור הסכנה — ישראל. יש לציין, כי האופוזיציה לשלום עם ישראל רחבה הרבה יותר מאשר האופוזיציה למשטר. העוינות מקיפה את רובה של האינטלגנציה מן המרכז, הממסר והשלטון. עוינות קיימת זו מוזנת במעשיה ומחרליה של ישראל, כפי שהם נתפסים על-ידי מצרים: חוק ירושלים, חוק הגולן, הפגזת הכור העיראקי, ההתנקשויות בראשי הערים ומעשי אלימות אחרים בגרה, מלחמת לבנון ועור ועור. השלום אמור היה, לטענת מצרים רבים, לשנות את ישראל לטובה, והנה היא נשארה כפי שהיתה — בעלת יצר התפשטות, תוקפנית, שחצנית, בוגרנית, והיא אף בוררה את מצרים ועשתה שלום של מרמה.

העוינות מלוכה גם על-ידי האופוזיציה החוקית במצרים. זהו הקו העיקרי במצעה, אמצעי לנגח בו את המשטר במישורין ובעקיפין, אך יורגש כי זהו שימוש טקטי בעוינות אמתית. עקביותה של האופוזיציה בטיפוח השנאה לישראל ראוי לציון, כמו העקביות של מובארכ בתהליך השלום. האופוזיציה אינה נדרשת למעשים או מחללים של ישראל, כי כפי שצינתי יר הרמיון הטובה צולחת עליה. לרוגמא, היא הופכת את רוצח ראס-כורקה לגיבור לאומי, שכל אשמתו בכך שהתגונן מפני ישראלים, אשר ביזו את הרגל המצרי. רוגמא אחרת היא טענת האופוזיציה, כי ישראלים, ולא ערבים, הם אשר רצחו את נוסעי

כמובארכ. ככל שיהיה פחות נרמול ביחסי מצרים - ישראל, כן יוטבו יחסית יחסי מצרים עם מדינות ערב. ואחרון אחרון, גם רוב אנשי הממסד עוינים את ישראל וזו הסיבה החשובה ביותר.

האם פירוש כל הדברים האלה, שהשלום שלנו עם מצרים אינו אלא אי-לוחמה, כמו זו ששוררת בינינו לבין סוריה, בהבדל שכאן היא מוגנת בהסכם השלום? לא. הסכם השלום מתקיים זו השנה התשיעית, בישראל ובמצרים פועלות השגרירויות, הגבולות פתוחים וקווי התעופה והספנות בין שתי המדינות פועלים, תנועת התיירות נמשכת ואישים ערביים מבקרים בקאהיר שבה מתנוסס דגל ישראל. הדינמיקה בתהליך השלום היא שלילית ללא כל ספק, כפי שציין גם פרופ' שמיר בדבריו. יש תהליך של דה-לגיטימציה של השלום. אבל אני מציע, כי בכל זאת ניזהר מלקבוע שהיא עברה את הנקודה שממנה אין חזרה. אלה הם דברים שאין להם שיעור.

ובתחום המדיני — מהן אפשרויות השינוי במצב לחיוב ולשלילה? שינוי לחיוב ייתכן רק עם מציאת פתרון לבעיה הפלסטינאית, וזה אינו נתון בידה של מצרים. שינוי לטובה ייתכן גם עם פתרון בעיית טאבא. המייחד את בעיית טאבא, היותה סכסוך טריטוריאלי, שאמור היה למצוא את פתרונו השלם בהסכם השלום, אך לא כך אירע. בעיני המצרים, אם כי הם אינם אומרים זאת מפורשות, לא השלמנו את פינוי סיני, ובכך הפרנו את החוזה. קאהיר לא תסכים לשום נוסח של שטר בוררות שלא יבטיח לה הצלחה. לא יעלה על דעת מובארכ להופיע כמי שהפסיד את טאבא. התקשורת המצרית אינה מסתירה מן הציבור כי המדובר בחלקת מצרים קטנה מאד, אלא שממדיה התודעתיים והמדיניים גדולים פי עשרת מונים.

מה עשוי לצמוח מסכסוך זה? אם לא ימצא פתרון לשטר הבוררות, תישאר טאבא מכה טרייה, ואולי תשמש להגברת המוטיבציה של החייל המצרי להתכונן למלחמה נגד ישראל ואף להילחם בבוא היום למען גאולת אדמת מצרים הקדושה. הלך רוחות זה ניתן למצוא בכתבי העת הצבאיים של מצרים.

והיה ונגיע לבוררות, אז מובארכ יחזיר, לדבריו, את שגרירו לישראל ויבוא למפגש פסגה בישראל. לרעתי, לא יצמח לנו מכך יתרון ממשי, ולא תשתנה הדינמיקה של תהליך השלום, כפי שתוארה לעיל. בבוררות עצמה בוודאי ייווצרו מתחים רבים. אם תפסיד מצרים, היא תטען, כי היה כאן מעשה רמייה וטאבא תישאר בבחינת אלזס-לורן. הפסד בבוררות יהווה מכה קשה ביותר למעמרו של שליט מצרים ועל כן גם לשלום. אם תפסיד ישראל, יטענו שהיא מתוסכלת, ושוב לא נקבל כל אשראי. אולם הגירוי ייעלם, והנושא ירד מעל הפרק. אין לזלזל בזה, אלא אם כן, יתלו להסדר סידורים מיוחדים של מעבר גבול לבית-המלון, ואז ייטען ששוב ויתרה מצרים על ריבונותה כשם שויתרה בהסכם סיני.

צמצום השלום האסטרטגי עלול להיגרם מצעדים כגון הקטנת הסגל בשגרירויות, סגירת הגבול ועד לניתוק היחסים או ביטול חוזה השלום. האופוזיציה תובעת את הקפאת היחסים, ובכלל זה היא מתנגדת למשא ומתן על טאבא. תביעה לביטול חוזה השלום אסורה על-פי החוק, אך מסופקני אם היו תובעים זאת בכל מקרה, שכן העם המצרי נוטה לראות בביטול חוזה השלום צעד לקראת מלחמה,

ובכך אין הוא רוצה. ניתוק היחסים בלבד היה עושה שירות למשטר רק ביחס לאופוזיציה ולמדינות ערב האחרות.

מה עלול להביא להתפתחות מעין זו?

ראשית, שינויים בקרב הקבוצה השלטת. מובארכ עלול לשנות את טעמו בלחץ הנסיבות, גם אם תיארתי אותו כסלע איתן. אם יעלה שליט אחר, אפילו יהיה זה בן האסכולה הפרגמטית, יהיה גם סגנונו המדיני אחר. לבסוף, אם תתרחש במצרים מהפיכה, יוגדרו מחדש האינטרסים, מערכת האילוצים והתמריצים.

שנית, מחדלים ומעשים של ישראל. סיפוח רשמי של יהודה ושומרון, למשל, יתפרש כהפרה בוטה של הסכמי קמפ דייוויד ויביא להפסקת תהליך השלום.

שלישית, היווצרות מצב, שיהיה ברור מעל לכל ספק ותקווה שהקיץ הקץ על תהליך השלום.

רביעית, התפתחויות בזירה הערבית שתגרומנה להיווצרות לחצים או תמריצים כבדי משקל לגבי מצרים. לו היה חוסיין מצליח לקרב את סוריה, עיראק ואש"פ, ייתכן שהיה נוצר מצב כזה.

חמישית, שינוי משמעותי ביחסי מצרים עם המעצמות. אמנם, אינני רואה פה שום התפתחות משמעותית בכיוון זה, אך אין להתעלם מאפשרות שכזו.

אחרון-אחרון חשוב מבין הגורמים הוא שינוי תרמית ההרתעה של ישראל בעיני מצרים והערכתה את תגובת ארצות-הברית. אלה שני משתנים התלויים זה בזה. עמדת ארצות-הברית היא מרכיב בתרמית ההרתעה שלנו. ומצד שני, מהות מעשיה ומחדליה של ישראל וכן מידת נכונותה וכושרה לפעול הם בעלי השפעה על עמדת ארצות-הברית. אין כלל להגזים בחשיבות ההרתעה המשולבת הזו לגבי מדיניות מצרים. היא תקבע במידה רבה את התנהגותה של מצרים, בכל אופן כל עוד תשמש בה הנהגה פרגמטית הקשורה בארצות-הברית.

מתוך יומנו של גנרל סטילוול, שהיה מפקד אמריקני ביבשת אסיה במלחמת-העולם השנייה: "אין אנו יכולים לצפות כי יוגר לנו מה צופן העתיד. אך אם רוצים אנו לדעתו, עלינו ללכת לקראתו". אם תרצו חבורה כאן מצוות "הצנע לכת" לאנליסט פרשן, שיפה לו תמיד. ובכל אופן יש כאן מצוות "עֲשֵׂה" למדינאי, והרי זו הזדמנות טובה לפנות את המיקרופון לשר הביטחון, יצחק רבין.

השלום עם מצרים למשימה בעלת עדיפות עליונה במדיניות השלום של ישראל.

מה התרחש מאז נחתם חוזה השלום? הייתי אומר שבקיום שלום, ולו גם שלום קר, קיימים שני מרכיבים:

א. עקב חוזה השלום האטה מצרים מאד את קצב התעצמותה הצבאית. בתקופת מלחמת יום הכיפורים היתה מצרים המדינה הערבית בעלת העצמה הצבאית הגדולה ביותר בין מדינות ערב. היום אין פני הדברים כך. אמנם צבא מצרים נמצא בתהליך של מודרניזציה, בעיקר במעבר מהישענות מוחלטת על נשק סובייטי לשילוב נשק אמריקני ומערבי, אך עם זאת, חלק גדול מחימושה הוא עדיין מתוצרת ברית-המועצות. אין ספק, שההאטה הזאת בתהליך התעצמותה חייבת להילקח בחשבון על-ידי מצרים, בכל מה שקשור בקיום מחויבויותיה על-פי חוזה השלום.

ב. מדי שנה מקבלת מצרים מארצות-הברית סיוע כספי, מענק בשווי 2.4 מיליארד דולר. לפי מיטב הכרתי, גם אם תעשה ממשלת מצרים את המאמצים העליונים ביותר, ספק אם תקבל מארצות ערב האחרות רבע מהסיוע הזה, בעוד שהיא יכולה לצפות בביטחון להמשך הסיוע מארצות-הברית, אם תקיים את מחויבותה על-פי חוזה השלום. במציאות הכלכלית השוררת כיום בעולם הערבי, כאשר מחירי הדלק נמצאים בירידה, ומדינות ערב — לרבות אלה המייצרות דלק — אינן פותחות כיסיהן וקופותיהן לפני מדינות ערב האחרות, וודאי לא לפני מצרים.

אין ספק, ששני מרכיבים אלה מסייעים בשיקוליה של מצרים לקיים את מחויבותה וזאת במיוחד בנסיבות הכלכליות שלה.

מה הן המחויבויות של מצרים? איזה סוג שלום קיים וצפוי לנו? יש לי הרגשה לא כל כך נוחה שהשלב השני בהסכמי קמפ דייוויד — המו"מ על כינון האוטונומיה — נקלע, נכון להיום, למבוי סתום כמעט עם תחילתו. הוא התנוון בהדרגה. מ־1982 אנחנו רואים נטייה הולכת וגוברת מצדה של מצרים להימנע מלהופיע ולפעול כנושאת באחריות בלעדית מטעם העולם הערבי בפתרון הבעיה הפלסטינאית, ולפיכך נמנעים מלעודר שאלה זו במישור המצרי-ישראלי כבעיה אופרטיבית בין שתי מדינותינו.

אם בעקבות חוזה השלום הוקמה חזית הסירוב הערבית, שהביטוי המוחשי וגם המעשי ביותר שלה היה ועידת בגדאד בשנת 1980, הרי חל שידוד מערכות בעולם הערבי בעקבות מלחמת עיראק - איראן: הזדקקותה של עיראק לעזרה לאחר כישלון יזמתה הצבאית, התהפכות הגלגל נגדה, תלויה בסיוע הכספי הסעודי, תלויה בירדן (כמדינה שדרכה ניתן לקיים קשר עם העולם החיצון), ואף הזדקקותה למצרים (בשלב מסוים, בטרם חידשה ברית-המועצות את אספקת הנשק לעיראק) כדי שזו תספק לה את הנשק הסובייטי העודף שלה בעקבות קבלת נשק אמריקני. בשנים 1984 - 1985 כמעט היינו עדים למהפך מחזית סירוב נגד מצרים והסכמי קמפ דייוויד, בהנהגת המדינות הערביות הרדיקליות דאז (עיראק, סוריה, לוב), לחזית סירוב נגד סוריה.

מצרים ראתה, לדעתי, בתהליך הזה הזדמנות בלתי חוזרת לבנות, או לנסות לבנות, גשרים בחזרה אל

שר הביטחון יצחק רבין:

יחסי ישראל - מצרים: לאן? מבט ישראלי

מלחמת יום הכיפורים היתה המלחמה הראשונה, שבעקבותיה — אמנם על רקע מה שהתרחש קודם לכן — הגיעה מדינת ישראל לשלום עם מדינה ערבית מרכזית. אין לי ספק, שכל רמטכ"ל בעבר, בהווה ובעתיד, היה מעדיף להגיע לשלום ללא מלחמה, אבל אם כבר נכפתה עלינו מלחמה, הרי שצריך לשאוף, כי בסיומה יוצרו תנאים אשר יובילו לשלום.

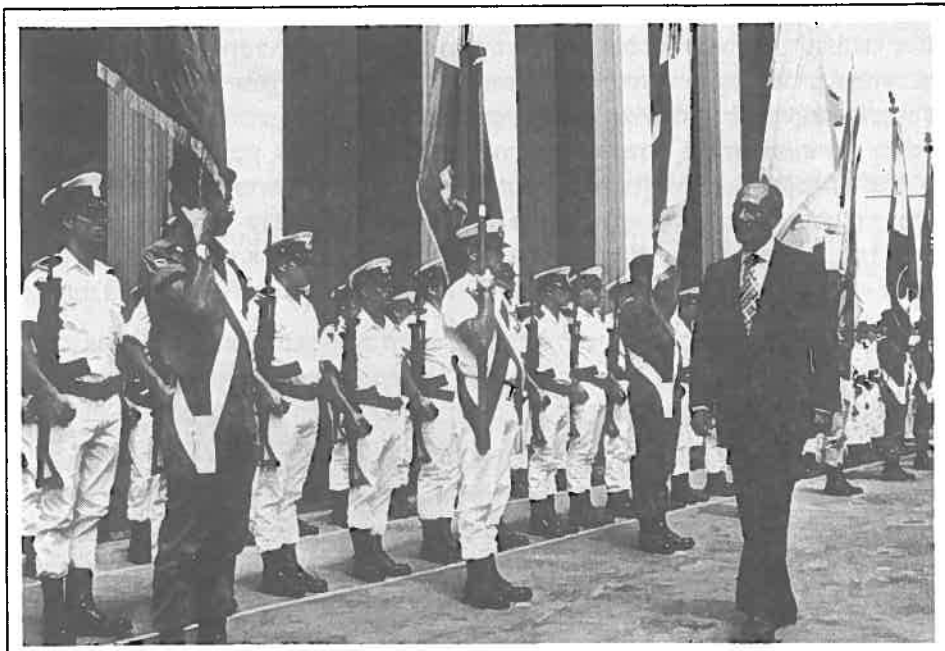
בהרצאתי — "יחסי מצרים - ישראל, לאן?" לא אתנבא, אלא אנסה בראש ובראשונה לבחון את המציאות, כדי להסיק ממנה מסקנות לגבי המדיניות הישראלית. לו נשאלתי, מהי העדיפות הראשונה של ישראל במדיניות השלום שלה, הייתי אומר: חיזוק השלום עם מצרים, לפני כל דבר אחר.

ומדוע?

ראשית, זהו השלום הראשון, שנחתם בין מדינה ערבית לבין ישראל. חובתנו למלא את השלום בתוכן, שיספק את האינטרסים של שני הצדדים השותפים לו; שלום, שידגים לעולם הערבי שאכן אפשר בעזרת שלום לתת תשובות לא רק לבעיית הסכסוך הערבי-ישראלי, אלא לבעיות האמתיות של המדיניות הערביות. באותה מידה, אם השלום יאכזב, תהיינה לכך השלכות אולי מרחיקות לכת, לגבי סיכויי השלום בעתיד. אם עד השגת השלום עם מצרים אפשר היה לשאול את השאלות — האם שלום בין מדינה ערבית לישראל הוא בר השגה? האם אין זו אשליה? האם אכן השנאה לישראל כל כך עמוקה בלב העולם הערבי, שעצם הדיבור על שלום הוא חסר טעם ותוחלת, ונגזר עלינו לחיות על חרבנו לדורות רבים? — הרי עם השגת שלום בין מדינה ערבית מרכזית כמו מצרים לבין ישראל, ניתנה גם התשובה: שלום אפשרי.

שנית, לשלום מצרי - ישראלי — ולו גם שלום קר — המוציא את מצרים ממעגל המלחמה נגד ישראל, בוודאי ממעגל ייזום מלחמה בהפתעה כנגד ישראל בתיאום עם מדינה או מדינות ערביות אחרות — לשלום כזה יש השפעה חיובית ומשמעותית על מצבה האסטרטגי-ביטחוני של ישראל.

שתי סיבות אלה, מחד גיסא — המחשת העובדה למדינות ערב אחרות שניתן להגיע לשלום והשלכותו על הסיכוי להגיע אי-פעם לשלום גם עם מדינות אחרות, ומאידך גיסא — הוצאת מצרים ממעגל המלחמה וההשלכה על מצבה הביטחוני של ישראל, סיבות אלה הופכות את הצורך בשימור ופיתוח

(צילום: משה מילנר, לשכת חקירות חממשלתית)

הנשיא סאדאת בירושלים, 1979

ייתכן מאד, שישנן התפתחויות נוספות. המהלכים של ירדן כלפי סודיה נראים לי כשינוי בעדיפות הידרדית, וזאת עקב מה שנראה כאיום הדבה יותר חמור למשטר ההאשמי מאשר מצבה של ירדן כלפי ישראל. הכוונה לסכנה, שאימה על משטרו של צאדס חוסיין בעקבות המיתקפה האידאנית. ניתן להבין את השינוי בסדר העדיפויות הידרדית, כאשר בחזית המזרחית נשקף איום גדול יותר מאשר בחזית המערבית. לא מן הנמנע שעקב מה שהתחיל כמהלך ירדני לשיפור היחסים עם סודיה ומהלך סורי שתכליתו היתה למנוע הישנות מהלך כשל סאדאת על-ידי חוסיין, מתפתח ניסיון ירדני (הרצוי, לדעתי, לשתי מעצמות-העל) להקהית האכיבה הסודית וריפוף היחסים בין סודיה לאיראן. שתי מעצמות-העל, כל אחת וסיבותיה עמה, אינן מעוניינות בהישג איראני משמעותי מול עיראק של צאדס חוסיין.

מצרים רואה עדיין בעדיפות ראשונה, מבחינתה, את שיפור מעמדה בעולם הערבי, מתוך הערכה שהמלחמה בין עיראק ואיראן יצרה עולם ערבי המחולק חלוקה שונה, דבר הפותח לפניו אפשרויות חדשות, שלא היו קיימות אלמלא המלחמה. הקרע בין סודיה וערפאת איפשר למצרים לשפר את מעמדה בעולם הערבי, בזכות החיבוק המפורסם בין מובארכ וערפאת, שנתן הכשר פלסטינאי למצרים, וכל זאת בלי לפגוע בחוזה השלום עם ישראל.

העולם הערבי. מצרים לא רצתה אז ואינה רוצה גם היום להיות מבודדת בעולם הערבי. אל נשכח, שבעקבות חוזה השלום הוצגה מצרים מכל הארגונים הבינעבריים. מרכז הארגונים הבינעבריים הועבר ממצרים. עד היום אין מצרים מוזמנת להשתתף בוועידות הפסגה הערביות, ואנו נטעה אם לא נבין את הצורך והרצון שלה לחזור לעולם הערבי.

מאז הקרע שחל בין אש"פ של ערפאת לבין סוריה, גירוש ערפאת (בתחילה בספטמבר 1982 מביירות על-ידי ישראל, והגירוש הסופי בספטמבר 1983 מטריפולי על-ידי סוריה) ועד לתקופה האחרונה, מוקדו מאמציה של סוריה ובני-כריתה הלבנונים למנוע את חזרת ערפאת ללבנון. בשנת 1983, ובעיקר בשנת 1984, הם הביאו את ערפאת להכרה, שאם יישאר בחוסייה בלבד הוא ייעלם ממפת המזרח התיכון. כיוון שכך, החליט לפנות אל מובארכ ואל חוסיין. זכורה תמונת בואו של ערפאת לקאהיר, כששגרירות ישראל בקאהיר ורגל ישראל מונף בקאהיר, וכמוכן פתיחת שערי ירדן לערפאת. כל אלה, יצרו נסיבות בינעבריות, שבהן העדיפות הראשונה של מצרים היא בניית גשרים לעולם הערבי, בלי להפר את חוזה השלום איתנו. אינני סבור, שכיום רואה מצרים בעדיפות ראשונה את חיזוק השלום עם ישראל, אם הדבר עלול לסכן את הסיכוי, ולו גם הקלוש ביותר, לבנות גשרים לעולם הערבי. המצוקה הכלכלית במזרח התיכון, בעולם הערבי, במצרים, נותנת עדיפות לבניית הגשרים לעולם הערבי, אולי בכוונה להגיע לשיפור היחסים עם סעודיה, תוך תקווה שהדבר יסייע לכלכלתה של מצרים. לדעתי, הקשרים עם ישראל אינם מהווים חלופה מתאימה למצרים. לכן, בשתי השנים האחרונות בעיקר, המדיניות המצרית היא זו של קיום חוזה השלום במתכונתו על-פי הפרשנות המצרית: בשום פנים לא הפרתו של החוזה, אך זהירות מופלגת בכל הקשור במהלכים לחיזוקו, במיוחד במהלכים סמליים, שמהם יפגעו הללו בסיכוי ובאפשרויות של חיזוק הקשרים עם מדינות ערב.

ראיתי עדיפות עליונה בחיזוק השלום עם מצרים, לפני ירדן ולפני פתרון הבעיה הפלסטינאית. נמנית עם שרי הממשלה שתמכו בהגעה להסכם בעניין הנכונות לבוררות בקביעת הגבול הבינלאומי — פרשת טאבא. תמכתי בהליכה לפשרות ולויתורים, כדי להגיע לחתימת הסכם על בורות, משום שירדתי כי בלא להגיע להסכם כזה לא ניתן לפתוח דף חדש, ובוודאי לא פרק חדש ביחסינו עם מצרים.

בל נשתעשע באשליות, שאם בעיה זו או אחרת, שנראות היום כאבן נגף בדרך לחיזוק השלום עם מצרים, אכן תיפתרנה, יתפתחו יחסי אהבה בין מצרים לבין ישראל. דומני שהבעיה היתה איך לשפר את היחסים, ואינני רוצה ליצור ציפיות, שנחזור לאופוריה של שנת 1980. תקופה זו עברה. במציאות של היום, אני מאמין בהכנה הקיימת בינינו לבין מצרים. כאשר נגיע להסכם על בורות, יחזור השגריר התושב, ויפשו וימומשו, במידת האפשר, הסכמי הנורמליזציה.

כל ניסיון מצרי לעכב את היחסים הדו-צדדיים, אם בגלל לבנון, אם בגלל העדר נכונות ישראלית למו"מ עם ירדן, אין לו על מה להישען בהשוואה ל-1984 או אפילו לתחילת 1985. ואני רואה צורך לחפש דרך — שאינני בטוח, כי היא נתונה בידי ישראל — כדי שמצרים תשנה את עמדותיה הקיימות על מנת שתהליך חיזוק השלום יושג. כי בכך, לפחות, יוסר מכשול בזרימה, לא של נהר גדול אלא של קילוח דקיק, בשיפור היחסים עם מצרים.

שר הביטחון:

אינני סבור שצריך להיפטר מטאבא, אלא שיש ללכת לבוררות, שתקבע היכן הגבול הבינלאומי. הכרזה ישראלית על ויתור בנושא זה תהיה בה תרומה לחיזוק השלום. לדעתי, מה שהעביר עוזר שר החוץ האמריקני, אברהם סופר, למצרים — על דעת ישראל — נתן בסיס טוב יותר למצרים מאשר לנו.

ידידיה בארי:

האם קיימת האפשרות שהסכסוך העיראקי - איראני ייושב בעתיד הנראה לעין, ואם כן, איך ישפיע הדבר על ההיערכות נגד ישראל?

שר הביטחון:

באשר לסכסוך העיראקי - איראני אינני מסוגל להתנבא עד מתי תימשך המלחמה ומה תהייה תוצאותיה. אני מאמין, שישראל איננה המדינה היחידה במזרח התיכון שהיתה מעדיפה שלא תהיה הכרעה ולא יהיה פתרון. ולא אוסיף. אם זה יקרה אם לאו, אינו תלוי בנו. לגבי מצרים, אני מאמין שהיא לא תפר את חוזה השלום.

דוד יקותיאל:

חזרת בדברך מספר פעמים על הקביעה שהמצרים לא יפרו חוזה. האם החזרתו של שגריר מצרים מישראל אינה בגדר הפרת חוזה?

שר הביטחון:

ובכן, החזרת השגריר אינה בגדר קיום חוזה ככתבו וכלשונו, אבל בפרקטיקה הדיפלומטית היו לכך תקדימים ביחסים בין מדינות. לדעתי, ישראל צריכה למחות על כך בחומרה, אבל לא הייתי מגדיר זאת כהפרת חוזה השלום.

יו"ר — אלוף (מיל') אהרון יריב:

מגיע לסיומו יום עיון נוסף לזכרו של דוד. לדעתי, מיצינו את נושא מצרים כראוי במסגרת הזמן שעמד לרשותנו. אני מבקש להודות לכל המרצים, שנלטו חלק ביום זה, ולכל אלה שעזרו בארגונו ובהכנתו. להתראות בשנה הבאה.

לאור כל זאת, אין התקופה הנוכחית אידיאלית למהלכים מדיניים. מתוך הכרת המוגבלות של המציאות הקיימת אין לאבד טווח רחוק את ראיית העדיפות העליונה שבמדיניות השלום שלנו — חיזוק השלום עם מצרים. אולי ניתן להביא לידי כך שארצות-הברית תגלה עניין ופעילות רבים בהידברות אינטנסיבית יותר עם מצרים, כדי להביא אותה להסכים לנוסח, שנראה היה לאמריקנים כמקובל על ישראל ואיננו מקובל, נכון להיום, על מצרים. מעורבותה של סוריה בטרור, המחויבות הכוללת האמריקנית לפעולה נגד טרור, דעת הקהל בקהיליה הבינלאומית נגד סוריה — בעקבות כל אלה, יש סימנים המצביעים על כך שגם ארצות-הברית רוצה לנצל את חולשתה היחסית של סוריה כדי לפתוח בהידברות איתה. מטרת ארצות-הברית היא להחליש את היחסים של סוריה ואיראן, כדי למנוע התפתחות בלתי רצויה לארצות-הברית ובמקרה דנן גם לברית-המועצות, במלחמת איראן - עיראק.

לסיכום, אני מאמין, שמצרים תשמור על חוזה השלום בינה לכינינו. זוהי מדיניותה. לדעתי, הדבר אינו מותנה באיש זה או אחר, אלא בקיום המשטר הנוכחי. כיום נראים סימנים, שלפיהם מעדיפה מצרים במדיניותה — עקב מצוקתה הכלכלית והבינוערכית — לנצל את המצב הבינוערכי לבניית גשרים לעולם הערבי, לפיתוח קשרים כלכליים ואחרים עם מדינות ערב.

על ישראל להמשיך בתהליך של חיזוק השלום תוך הבנה שאי אפשר לעשות זאת בלי לפתור את בעיית תנאי הבוררות, לחתום עליהם ולראותם כמסגרת משותפת, עם חזרת השגריר התושב ועם מימוש הסכמי הנורמליזציה. גם אז, אל לנו לצפות להתפרצות רגשי אהבה או דברים דומים לכך. אני מאמין, שבמוקדם או במאוחר אפשר יהיה להגיע לחיזוק תהליך השלום עם מצרים בצעדים קטנים ומדרגים, תוך כדי מכאובים, אבל, אני רואה בכך את הדבר המעשי והחשוב במדיניות השלום של ישראל.

שאלות ותשובות:

אהרון יריב:

מדברי המרצים הקודמים וגם מדברך השתמע, שמבחינתה של מצרים ומבחינתו של מובארכ כל הליך בנושא טאבא צריך להיות הליך שיחזיר את טאבא למצרים. מובארכ, לדבריהם, איננו יכול להסתכן במהלך שיציב סימן שאלה על ריבונות מצרית על טאבא. לאור דברים אלה ולאור קביעתו של שר הביטחון כי ישראל רוצה לחזק את השלום עם מצרים, נשאלת השאלה — האם ישראל אינה צריכה למצוא את הדרך להיפטר מטאבא בדרך מהירה ואלגנטית?